

Ο ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ ΩΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΣ ΚΡΙΤΙΚΟΣ

Ὁ Νικόλαος Δραγούμης εἶναι κυρίως γνωστός σὰ νεοελληνικά γράμματα ὡς συγγραφέας τῶν «Ἱστορικῶν ἀναμνήσεων»¹ καὶ ὡς διευθυντῆς τῆς «Πανδώρας»². Δὲ γνωρίζω νὰ μίλησε κανεὶς³ γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ ἐπίδοσή του καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὶς κρίσεις του καὶ τὴ στάση του ἀντίκρου στὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή τῆς ἐποχῆς του. Ὅ,τι ὡς τώρα ἔχει προσεχθῆ καὶ τονισθῆ εἶναι ἡ φροντίδα του γιὰ τὸ ὕφος, γιὰ τὸ καλαίσθητο γράψιμο — ἢ «καλλιπέεια» καὶ ἢ «ἀκριβεία» τῶν κειμένων του. Ὁ Τιμολέων Ι. Φιλήμων, ποῦ ἔγραψε ἀμέσως ἔπειτα ἀπὸ τὸ θάνατό του, σημειώνει ὅτι τὰ ἄρθρα τοῦ Νικολάου Δραγούμη ξεχωρίζουν «διὰ τὸ καλλιπέες καὶ τὸ ἀκριβές αὐτῶν»⁴ καὶ πιδ κάτω: «ἅπαντα τὰ προϊόντα [...] τοῦ καλάμου τοῦ Ν. Δραγούμη διακρίνονται ἐπὶ ἀκριβείᾳ φράσεως καὶ ἐπὶ χάριτι»⁵. Ὁ Κ. Ἄμαντος στὸν πρόλογο τῆς τρίτης ἐκδόσεως τῶν «Ἱστορικῶν ἀναμνήσεων»⁶, βασιζόμενος ἀσφαλῶς σὲ προφορικὰς πληροφορίες τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας Δραγούμη, ἀναφέρει ὅτι ὁ Νικόλαος Δραγούμης διάβαζε μεγάλῳφωνα τὶς μελέτες του, ἀφοῦ τὶς ἔγραφε, γιὰ νὰ καταλάβῃ ἂν τὸ ὕφος εἶναι ἀρμονικὸ καὶ ὅτι τὸ τροποποιεῖς ἀνάλογα, ἂν δὲν τὸ ἔβρισκε ἱκανοποιητικόν. Καὶ ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, ποῦ ὡστόσο διέκρινε καὶ ὑπογράμμισε πρῶτος τὸ κριτικὸ αἰσθητήριον τοῦ Ν. Δραγούμη, σημειώνει: «γράφει μ' ἐπιμέλεια καὶ ἀποστρέφεται κάθε μορφὴν προχειρότητας»⁷. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς

¹ Τὸ ἔργο σημείωσε τρεῖς ἐκδόσεις: 1874, 1879 καὶ 1925. Ἡ φερόμενη ὡς τέταρτη ἐκδοσις δὲν εἶναι παρὰ ἡ τρίτη μὲ ἄλλο ἐξώφυλλο.

² Ἡ ἐκδοσις τοῦ περιοδικοῦ κράτησε 22 χρόνια. Γιὰ τὴν «Πανδώρα» βλ. πρόχειρα: Δημ. Μάραση, *Τὰ παλιά περιοδικά, ἡ ἱστορία τους καὶ ἡ ἐποχὴ τους*, [1954], σ. 13-54.

³ Ἐκτός ἀπὸ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, 2[1953], σ. 254-255, ποῦ ἀναφέρει κρίσεις τοῦ Ν. Δραγούμη γιὰ τὸν Βηλαρᾶ καὶ σημειώνει: «Ποῦ καὶ ποῦ κάποιες παρατηρήσεις του δείχνουν τὸν αἰσθητικὰ καλλιεργημένο λόγιον, τὸν προσδευτικόν γιὰ τὴν ἐποχὴ του».

⁴ Νικόλαος Δραγούμης (βιογραφικὸν σχεδιάσμα), Παρνασσός 3 (1879) 298-329 καὶ ἀνατύπωση σὲ φυλλάδιον μὲ ἰδιαίτερη σελιδαριθμηση, σ. 15.

⁵ Στὸ φυλλάδιον ἑ. ἀ. σ. 16.

⁶ Ν. Δραγούμη, *Ἱστορικαὶ ἀναμνήσεις* 1, 3 1925, σ. 10'.

⁷ *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, 2 [1953] σ. 254. Διαπιστώνοντας

ὁ Νικόλαος Δραγούμης εἶχε τὴν αἰσθησιμότητα τοῦ λόγου καὶ τοῦ ὕφους, καθὼς καὶ τὴ θέληση τοῦ λογοτέχνη, ποῦ δουλεύει τὸ γράψιμό του καὶ πᾶν νὰ δώσῃ κείμενο ἀξιανόγνωστο. Ἡ καθαρεύουσά του, καὶ στίς «Ἱστορικές ἀναμνήσεις» του καὶ στὰ ἄρθρα του τῆς «Πανδώρας», κυλάει στρωτὰ καὶ ἀβίαστα, χωρὶς ἀνωμαλίες, καὶ προξενεῖ μιὰ κάποια αἰσθητικὴ εὐχαρίστηση ἀκόμη καὶ στὸν σημερινὸ ἀναγνώστη. Ἀλλὰ ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ τὸ ὕφος τοῦ Ν. Δραγούμη καὶ γιὰ τὸ ζήτημα ἂν τὸ γράψιμό του ἦταν λογοτεχνικόν· ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὶς ἰδέες του σχετικὰ μὲ τὴ λογοτεχνία — σχετικὰ μὲ τοὺς συγγραφεῖς, τὰ κείμενα καὶ τὰ λογοτεχνικὰ εἶδη.

Ὁ Νικόλαος Δραγούμης, ἄνθρωπος καλῆς πίστεως, μὲ ἀρχές, σοβαρός, βασικὰ δίκαιος, ἔξω ἀπὸ τοὺς περιορισμούς, τὴ στενοκεφαλιά καὶ μονομέρεια τῆς «φατριάς», εἶναι ἓνα στοιχεῖο ἰσορροπίας μέσα στὴν νεοελληνικὴ κοινωνία τῶν μέσων τοῦ δέκατου ἑνταυ αἰῶνα. Στοιχεῖο μετρημένα καὶ ἰσορροπημένα προοδευτικὸ στὴν πολιτικὴ — ἦταν φιλελεύθερος καὶ φίλαγγλος, φίλος δηλαδὴ τῶν μεταρρυθμίσεων χωρὶς ἐπαναστάσεις καὶ κοινωνικὲς ἀναταραχές, μὴ ξεχνώντας ὡστόσο ποτὲ τὴν ἀντικειμενικότητα, τὴ δικαιοσύνη καὶ τὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα· στοιχεῖο, πάλι, μετρημένα καὶ ἰσορροπημένα συντηρητικὸ στὴ γλώσσα καὶ στὰ ζητήματα τῆς λογοτεχνίας — ἦταν ὀπαδὸς τῆς καθαρεύουσας, ἐπέκρινε τὶς ἰδέες τοῦ Βηλαρά γιὰ τὴ γλώσσα καὶ τὴν ὀρθογραφία¹ καὶ διηύθυνε τὴν «Πανδώρα» μέσα στὰ πλαίσια ποῦ εἶχαν χαράξει στὴν Ἀθήνα οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ Φαναριοῦ, χωρὶς μολαταῦτα νὰ παύῃ νὰ ἐνημερώνεται μὲ ἐπιμέλεια στὴ σύγχρονή του, διεθνῆ καὶ νεοελληνικὴ, παραγωγὴ². Ὀλόκληρη ἡ προσωπικότητά του χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ

τὶς κριτικὲς ἱκανότητες τοῦ Ν. Δραγούμη, ὁ Κ. Θ. Δημαρεῖς γράφει : «Ἡ κρίση του γιὰ τὸ ποίημα τοῦ Βηλαρά [...] ἀξίζει νὰ προβληθεῖ ὡς μιὰ ἐπίτευξη τῆς κριτικῆς τοῦ καιροῦ του».

¹ Ἱστορικαὶ ἀναμνήσεις 1, ² 1879, σ. 174.

² Ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰς ἄλλες μεταφράσεις καὶ ἄρθρα του γιὰ ξένους λογοτέχνες, δημοσιευμένα στὴν «Εὐτέρπη» καὶ τὴν «Πανδώρα», ποῦ σημειώνουμε πρὸς κάτω, μετέφρασε καὶ τὰ ἀκόλουθα μυθιστορήματα καὶ πεζογραφήματα : Εὐγ. Σκριβ, Ὁ Ρήγας Καρρῶ [τυπωμένο μαζί μὲ τὸν «Πλοίαρχο Πάμφιλο» τοῦ Ἀλ. Δυμά, μεταφρ. Α. Ρ. Ραγκαβῆ], Ἐν Ἀθήναις 1849, σσ. 72. Εὐγ. Σκριβ, Πικουίλλος Ἀλλιάγας ἢ οἱ μαῦροι ἐπὶ Φιλίππου τοῦ Γ', Ἐν Ἀθήναις 1849, σσ. 372 [Παράρτημα τῆς «Εὐτέρπης»]. Ἐ. Α. Βούλουερ, Ριένζης ὁ τελευταῖος τῶν Ρωμαίων Δημάρχων, Ἐν Ἀθήναις 1850, σσ. 209 [Παράρτημα τῆς «Πανδώρας»]. Γαβριήλ Φερρῦ, Ὁ Κυνηγός, Ἐν Ἀθήναις 1852, σσ. 314 [Παράρτημα τῆς «Πανδώρας»]. Ἀλεξάνδρου Δυμάς, Ὁ ἱππότης Ἀρμαντάλ, ἄ. ἔ. [ἀλλὰ τοῦ 1854], σσ. 202. Octave Feuillet, Ἡμερολόγιον ἀπόρου νέου, Ἐν Ἀθήναις 1858, σσ. 58 [Παράρτημα τῆς «Πανδώρας»]. Εὐγενίου Σὺη, Ὁ περιπλανώμενος Ἰουδαῖος, τόμοι 10, Ἐν Ἀθήναις 1861.

μετριοπάθεια¹, από την έχθρότητα προς τις δεξιότητες, τις ακρότητες και τις υπερβολές. Ένός λοιπόν μετριοπαθούς, σοβαρού και αντικειμενικού λογίου τις κρίσεις και τις ιδέες για τη λογοτεχνία θα εξετάσουμε παρακάτω.

Θ² αρχίσουμε από το βιβλίο του «Ιστορικά αναμνήσεις» είναι το πιό γνωστό κείμενο του Νικολάου Δραγούμη και περιέχει ενδιαφέρουσες κρίσεις του για τον «Χάση» του Δημήτριου Γουζέλη και για τον Ίωάννη Βηλαρά. Ίδιαίτερα αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο Νικόλαος Δραγούμης, αφού βρήκε στις «Ιστορικές αναμνήσεις» του την άφορμή να μιλήσει για τον Δημήτριο Γουζέλη, δεν αναφέρει ούτε ασχολείται καθόλου με τα μεταγενέστερα έργα του, που είναι γραμμένα στην καθαρεύουσα και δεν έχουν καμιά λογοτεχνική αξία, αλλά ξεχωρίζει κι' επαινεί τον «Χάση», που τον διάβασε μάλιστα σε χειρόγραφο στις αρχές της Έπανάστασης του 21, όπως γράφει ο ίδιος³. Τουτό μαρτυρεί την ευθυκρίσια και την καλαισθησία του και μαρτυρεί ακόμη και κάποια πείρα, που θα έπρεπε να είχε ήδη αποκτήσει από τη συναναστροφή του με τα λογοτεχνικά κείμενα. Σημειώνει: «[...] πᾶσαι αὐτοῦ [τοῦ Δ. Γουζέλη] αἱ συγγραφαὶ καὶ μεταφράσεις, πλὴν τοῦ Χάση, ἀπέθανον ἀκατονόμαστοι ἅμα γεννηθεῖσαι»⁴. Αυτό το αποδίδει στην έλλειψη παιδείας από τον Δ. Γουζέλη, παρ' ὅλο που του αναγνωρίζει την ευφυΐα του και τον έρωτά του προς τη λογοτεχνία. Ὅσο για τον «Χάση» ο Νικόλαος Δραγούμης βρίσκει λόγια επαινετικά: τονίζει το τοπικό χρώμα του και την ιδιωματική γλώσσα του, σημειώνει την ακρίβεια στην εξεικόνιση τῶν ἠθῶν και στη διαγραφή τῶν προσώπων και, γενικότερα, τον χαρακτηρίζει ως χαριέστατη κωμωδία, που παρασταίνει εύφύστατα τὰ ἦθη και τὰ ἔθιμα τῆς κοινωνίας που γεννήθηκε και έζησε ο ποιητής του⁵. Το κριτικό πνεῦμα του Νικολάου Δραγούμη διατυπώνει βέβαια και κάποιες επιφυλάξεις, όμως είναι φανερό πῶς οἱ επιφυλάξεις αυτές, στην τελική κρίση του, παραμερίζονται χάρη στη ζωηρότητα, την παρατηρητικότητα και την ευθυμία του ποιητή. «Και έστερεῖτο μὲν τὸ δράμα [...]», γράφει⁶, «και ένότητος και έντέχνου πλοκής και περιπετειῶν δραματικῶν, ἦν όμως

¹ Είναι μια λέξη που την αγαπᾶ και τη γράφει συχνά: «[...] τῆς πείρας [...] διδασχῆς με μετριοπάθειαν και ἐπιείκειαν», σημειώνει στο βιβλίο του *Ιστορικά αναμνήσεις* 1, * 1879, σ. 1'.

² *Ιστορικά αναμνήσεις* 1, * 1879, σ. 67.

³ *Ε.δ.* σ. 67.

⁴ *Ε.δ.* σ. 67.

⁵ *Ε.δ.* σ. 67 - 68.

ἀκριδῆς εἰκῶν ἡθῶν καὶ προσώπων ζώντων, μεστὸν δὲ καὶ πνεύματος ἔγχωριου, εἰς ὃ δυσχερέστατον νὰ ἐμβατεύσῃ ὁ μὴ διατρίψας ἐν αὐτῇ τῇ πατρίδι τοῦ ποιητοῦ».

Ἡ κρίση τοῦ Νικολάου Δραγούμη γιὰ τὸν Ἰωάννη Βηλαρᾶ διχάζεται: εἶναι αὐστηρὴ σχετικὰ μὲ τὴ γλώσσα του κι' ἐπαινετικὴ σχετικὰ μὲ τὴν ποίησίν του. Ὅσα γράφει τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἕνας ὁπαδὸς τοῦ μέτρου κι' ἕνας ἐχθρὸς τῆς ὑπερβολῆς, ποῦ ἦταν ὁ Ν. Δραγούμης, γιὰ τίς ἰδέες τοῦ Βηλαρᾶ πάνω στὴ γλώσσα καὶ τὴν ὀρθογραφία, μπορούμε σήμερα πολὺ καλὰ νὰ τὰ καταλάβουμε καὶ νὰ τὰ δικαιολογήσουμε. Οἱ γλωσσικοὶ νεωτερισμοὶ τοῦ Βηλαρᾶ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἔχουν γενικότερη ἀπήχηση κι' ἐπιδοκιμασία οὔτε στὰ 1814, ἔταν πρωτοβγήκαν στὴ δημοσιότητα, οὔτε στὴ συντηρητικὴ κοινωνία τῶν μέσων τοῦ δέκατου ἑνάτου αἰῶνα, τῶν χρόνων δηλαδὴ τοῦ Νικολάου Δραγούμη. Μόνο λίγα ἐκλεκτὰ, δημιουργικὰ καὶ προικισμένα πνεύματα, ὅπως π.χ. ὁ Σολωμός, ἦταν προορισμένα νὰ δεχθοῦν καὶ νὰ ἀξιοποιήσουν τὸ παράδειγμα τοῦ Βηλαρᾶ στὴ γλώσσα. Ἔτσι, δὲν ἤχει παράταιρα καὶ δὲν μᾶς ἐκπλήσσει ἡ αὐστηρότητα τοῦ Ν. Δραγούμη: «Αἱ περὶ γλώσσης ὁμῶς καὶ περὶ ὀρθογραφίας ἰδέαι τοῦ Ἡπειρώτου φιλολόγου ἦσαν πάντῃ ἰδιόρρυθμοι. Καὶ εἰ μὲν στιχουργῶν μόνον μετεχειρίζετο τὴν διάλεκτον τῆς ἰδιαιτέρας αὐτοῦ πατρίδος, λόγος μηδεὶς· ἀλλὰ νὰ λέγη πεζογραφῶν «τῆς ἀληθινῆς μάθησις, τοῦ Ξενοφῶντα, τὰ σχολιά, ξετελειωμοὺς καὶ χάλαναγε», καὶ ν' ἀποσκορακίζῃ ἐν τῇ γραμματικῇ τῇ ἐπιγραφομένῃ «Ἡ ρομενηκη γλῶσσα» καὶ στοιχεῖα τοῦ ἀλφαβήτου καὶ τόνους καὶ πνεύματα, τοῦτο τῇ ἀληθείᾳ τεκμηριοῖ παράδοξόν τι νόσημα τῆς κριτικῆς τοῦ ἀνδρὸς δυνάμει»¹. Ὡστόσο, παρατηροῦμε καὶ πάλι ὅτι ὁ Ν. Δραγούμης δέχεται ὄχι μόνον τὴ δημοτικὴ, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τὴν ἰδιωματικὴ γλώσσα στὴν ποίησιν.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ στάση του αὐτὴ ἀντίκρυ στὶς γλωσσικὲς ἰδέες τοῦ Βηλαρᾶ, ὁ Νικόλαος Δραγούμης διακρίνει μὲ πολλὴ δευδέρκεια καὶ τονίζει τὴν ἀξία του ὡς ποιητῆ, σὲ μιὰ ἐποχὴ μάλιστα ποῦ τὸ ὄνομα τοῦ Βηλαρᾶ ἦταν ἀγνωστο καὶ δὲν ἀντιπροσώπευε τίποτα στοὺς κύκλους τῶν Ἀθηναίων λογίων. Στὴν ἀρχὴ γράφει ὅτι ὁ Ἰωάννης Βηλαρᾶς, ὅπως φαίνεται ἀπὸ κάποια ποιήματά του, εἶχε καὶ νοῦ καὶ φαντασία καὶ μάθηση καὶ ποικιλία γνώσεων², ἔπειτα ἀναφέρει τὴ γνώμην τοῦ Ἀγγλοῦ γιατροῦ καὶ περιηγητῆ H. Holland, ποῦ θεωροῦσε τὸν Βηλαρᾶ πολυμαθῆ, γνώστη τῶν φυσικῶν καὶ τῶν μεταφυσικῶν ἐπιστημῶν, φιλόλογο, ἐξάριτο ποιητῆ, καὶ φιλόσοφο ποῦ ἀνήκει μᾶλλον στὰ πα-

¹ Ἐ.ἀ. σ. 174.

² Ἐ.ἀ. σ. 173.

λιὰ χρόνια τῆς ἐλευθερίας¹, τέλος διατυπώνει καὶ τὶς συγκεκριμένες κρίσεις του γιὰ τὴν ποίηση τοῦ Βηλαρά. Ἐκεῖ ξεχωρίζει δυὸ λυρικό ἐρωτικά ποιήματα τοῦ Βηλαρά καὶ σημειώνει ὅτι τοῦ φαίνονται ἀριστουργήματα: τὴν «Ἄνοιξη»² καὶ τὴ «Δύση τοῦ ἡλίου»³. Γιὰ τὴν «Ἄνοιξη» γράφει ὅτι «ὑπερτερεῖ καὶ τῆς τοῦ Χριστοπούλου»⁴· κρίση χαρακτηριστική καὶ ἀξιοσημείωτη, ἂν ἀναλογοισθοῦμε τὴν αἴγλη καὶ τὴ φήμη τοῦ «Φαναριώτη» Χριστόπουλου ἀνάμεσα στοὺς Φαναριώτες λόγιους τῶν Ἀθηνῶν, ποὺ συναναστρεφόταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ Νικόλαος Δραγούμης. Γιὰ τὸ ἄλλο ποίημα⁵ λέει ὅτι «τοσοῦτω προσφυῶς μιμεῖται διὰ τε τῶν ποιητικῶν εἰκόνων καὶ τῆς συνθήκης τῶν λέξεων τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου, τὴν ἀνατολὴν τῆς σελήνης, τὸν κάματον τῶν ἐργατῶν καὶ τῶν κτηνῶν, τὴν ἡρεμίαν τῆς νυκτὸς καὶ τὸν ἀκοίμητον ἔρωτα, ὥστε φαντάζεσαι ὅτι βλέπεις τὴν φύσιν δρῶσαν ἢ πάσχουσαν, ὅτι σὺ αὐτὸς παθαίνεσαι, ὅτι σὺ αὐτὸς κεκοπιαικῶς ἀποχωρεῖς εἰς τὴν καλύδην σου»⁶. Στὸ ξεχώρισμα τῶν δυὸ αὐτῶν λυρικῶν ποιημάτων τοῦ Βηλαρά τὸ αἰσθητικὸ κριτήριον τοῦ Νικολάου Δραγούμη ἀποδείχθηκε γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ σωστό. Τὰ δυὸ αὐτὰ ποιήματα τοῦ Βηλαρά, ἀπὸ τὰ καλύτερά του, θὰ μπορούσαν νὰ τὸν ἀντιπροσωπεύσουν ἐπάξια σὲ ὁποιαδήποτε ἀνθολογία. Πιὸ κάτω ὁ Νικόλαος Δραγούμης μιλάει γιὰ τὴ σατιρική ποίηση τοῦ Βηλαρά καὶ σημειώνει: «πασῶν ὁμῶς τῶν ποιητικῶν ἀρετῶν τοῦ Βηλαρά ἐπικρατεστέρα ἦν ἡ σατιρική»⁷. Ἔτσι παίρνει μιὰ θέση ἀντίκρου στὸ ζήτημα ποὺ προέκυψε ἀργότερα στὴ νεοελληνικὴ κριτική, ἂν δηλαδὴ ὁ Βηλαράς εἶναι κυρίως λυρικός ἢ κυρίως σατιρικός ποιητής⁸. Ὅμως ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ θέμα ἂν ἢ ἀποψή του εἶναι

¹ Ἔ. ἀ. σ. 173.

² Εἶναι τὸ γνωστὸ ποίημα τοῦ Βηλαρά, ποὺ πρωτοδημοσιεύθηκε στὴ «Ρομαντικὴ γλῶσσα», 1814. Βλ. Ἄπαντα Ἰωάννου Βηλαρά, ἐπιμέλεια Γεωργίου Ἀχιλ. Βαβαρέτου, Ἀθῆναι [1935], σ. 105, καὶ Βασικὴ Βιβλιοθήκη Ἄστοῦ, ἀριθ. 11, Οἱ Πρόδρομοι, ἐπιμέλεια Α. Ι. Βρανούση, Ἀθῆναι 1955, σ. 209-210.

³ Πρόκειται γιὰ τὸ ποίημα τοῦ Βηλαρά ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸ στίχο «Ὁ ἥλιος βασιλεύει, τὸ σκότος ἀρχινάει». Ἀτίτλο τὸ δημοσιεύει ὁ Α. Ι. Βρανούσης, ἔ. ἀ. σ. 235. Στὴν ἔκδοση Βαβαρέτου, ἔ. ἀ. σ. 127-128, φέρται μὲ τὸν τίτλο «Ὁ ὕπνος τοῦ ἐρωτευμένου».

⁴ Ἱστορικαὶ ἀναμνήσεις 1, ² 1879, σ. 174.

⁵ Στὸ ποίημα αὐτὸ ὁ Κ. Θ. Δημαράς, Προῖποθέσεις καὶ δοκιμὲς τοῦ ἑλληνικοῦ ρωμαντισμοῦ, 1947, σ. 28-29, καὶ Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ² [1953], σ. 189, βρίσκει ἐπίθραση τοῦ «Νῦξ πρώτη» τοῦ Γ. Σακελλάριου. Βλ. πρόχειρα τὸ ποίημα τοῦ Γ. Σακελλάριου στὴ Βασικὴ Βιβλιοθήκη Ἄστοῦ, ἔ. ἀ. σ. 155 κέ.

⁶ Ἱστορικαὶ ἀναμνήσεις 1, ² 1879, σ. 174.

⁷ Ἔ. ἀ. σ. 174.

⁸ Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. πρόχειρα Ἄπαντα Ἰωάννου Βηλαρά, ἔ. ἀ. σ. κα' κέ.

ή σωστή, παρατηρούμε ότι προσπαθεί πάλι κάτω να την αιτιολογήσει με συγκεκριμένο παράδειγμα· και γράφει: «τὸ κατ' ἐμὲ ὁμολογῶ ἀμίμητον τὴν «Γιατρικὴν παρηγοριάν», οὐδὲ ἀνέγνω εὐφροστέραν καὶ χαριστέραν μαστίγωσιν τῆς ἰατρικῆς ἀγυρτείας»¹. Ξεχωρίζει δηλαδή σωστά δύο χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς σατιρικῆς ποίησης τοῦ Βηλαρᾶ: τὴν εὐφυΐα καὶ τὴν χάρη. Τέλος, ἀναφέρει ἕνα ἄλλο διασκεδαστικὸ καὶ εὐθυμο ποίημα τοῦ Βηλαρᾶ, τὸ «Τηγανίτες τοῦ Ταγιαπιέρα», καὶ ἐξηγεῖ μὲ κέφι τὴν ἀφορμὴ τῆς συγγραφῆς του².

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς παραπάνω κρίσεις τοῦ Νικολάου Δραγούμη γιὰ τὴ λογοτεχνία, ποὺ περιέχονται στὸ βιβλίο «Ἱστορικαὶ ἀναμνήσεις» καὶ εἶναι σχετικὰ πρὸς γνωστὰς, ὑπάρχουν πολλὲς ἄλλες, ἐρισμένες μάλιστα ἰδιαίτερα ἀξιολογησιμῆς, σκορπισμένες μέσα στὸς 22 τόμους τῆς «Πανδώρας» καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἀγνωστῆς. Ἀπὸ τὶς κρίσεις καὶ τὶς ἀπόψεις αὐτῆς τοῦ Νικολάου Δραγούμη γιὰ τὴ λογοτεχνία θὰ ἐπισημάνουμε καὶ θὰ μελετήσουμε ἐδῶ τὶς πρὸς σημαντικῆς, τὶς πρὸς χαρακτηριστικῆς μέσα στὸ πνευματικὸ περιβάλλον καὶ τὴν ἐποχὴ του. Προηγουμένως ὅμως θὰ πρέπη νὰ ἀναφέρουμε κάποια ἄρθρα του γιὰ ξένους συγγραφεῖς δημοσιευμένα στὰ πρῶτα χρόνια τῆς λογοτεχνικῆς — ἀς τὴν ὀνομάσουμε ἔτσι — σταδιοδρομίας του, στὴν «Εὐτέρπη» καὶ τὴν «Πανδώρα». Τὰ ἄρθρα αὐτά, βιογραφίαι διάσημων συγγραφέων διασκευασμένες ἢ μεταφρασμένες ἀπὸ ξένα κείμενα, δὲν περιέχουν προσωπικῆς κρίσεως, φανερώνουν ὡστόσο τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴ λογοτεχνία, τὴν ἀσφαλῆ ἐνημέρωσή του καὶ κυρίως τὸ κριτικὸ αἰσθητήριό του, τὴν ἰκανότητά του δηλαδή νὰ ξεχωρίζῃ τὸ σημαντικό ἀπὸ τὸ ἀσήμαντο: καὶ τὰ πέντε ἄρθρα του ἀναφέρονται σὲ συγγραφεῖς πρώτης σειρᾶς. Εἶναι τὰ «Γκέτ» (Goethe)³, «Ἔρδερ»⁴, «Σλέγκελ»⁵, «Σατωβριάν»⁶ καὶ «ὁ Φ. Κούπερος καὶ ὁ Οὐαλτερσκότς»⁷. Τὰ τρία πρῶτα δὲ σημειώνουν ἂν εἶναι μεταφράσεις· συμπεραίνουμε λοιπὸν ὅτι, κατὰ τὴ συνήθειά τῆς ἐποχῆς, εἶναι διασκευῆς ἀπὸ ξένα δημοσιεύματα. Τὸ τέταρτο δηλώνεται ὡς μετά-

¹ Ἱστορικαὶ ἀναμνήσεις 1, 2 1879, σ. 174.

² Ἐ. ἀ. σ. 175.

³ Εὐτέρπη 1 (1847 - 1848), φυλλάδ. ΙΣΤ', σ. 11 - 15, μὲ τὰ ἀρχικὰ Ε.Μ. Γιὰ τὸ ὅτι κάτω ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ Ε.Μ. κρύβεται ὁ Νικόλαος Δραγούμης βλ. *Τιμολ. Ι. Φιλήμονος*, Νικόλαος Δραγούμης, [Ἄθ. 1879], σ. 15.

⁴ Εὐτέρπη 1 (1847 - 1848), φυλλάδ. ΚΒ', σ. 4 - 5, μὲ τὰ ἀρχικὰ Ε.Μ.

⁵ Γιὰ τὸν Αὐγουστο Γουλιέλμο Σλέγκελ, Εὐτέρπη 1 (1847 - 1848), φυλλάδ. ΚΓ', σ. 2 - 3, μὲ τὰ ἀρχικὰ Ε.Μ.

⁶ Εὐτέρπη 2 (1848 - 1849) 106 - 108, μὲ τὰ ἀρχικὰ Ε.Μ.

⁷ Πανδώρα 1 (1850 - 1851) 138 - 139, μὲ τὰ ἀρχικὰ Ν.Δ.

φραση «ἐκ τοῦ γαλλικοῦ». Καί τὸ τελευταῖο, ὅπως ἀναφέρεται μέσα στὸ κείμενο, εἶναι παρμένο ἀπὸ ἓνα βιβλίο τοῦ Ἀμερικανοῦ μυθιστοριογράφου James Fenimore Cooper γιὰ τὸν Walter Scott.

Ἐπειτα ἀπὸ μερικά χρόνια, καί συγκεκριμένα γύρω στὰ 1856, συγναντοῦμε στὶς σελίδες τῆς «Πανδώρας» ὀρισμένες σημαντικές σκέψεις καί κρίσεις τοῦ Νικόλαου Δραγούμη γιὰ τὸ μυθιστόρημα καί τὴν ἀφηγηματικὴ πεζογραφία γενικά. Ἡ πρώτη ἀφορμὴ γιὰ νὰ διατυπώσῃ τίς σκέψεις του αὐτὲς τοῦ δόθηκε ἀπὸ ἓνα ἄρθρο τοῦ ἀγγλικοῦ περιοδικοῦ «Eclectic Review» γιὰ τὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία, ποὺ δημοσιεύτηκε μεταφρασμένο στὴν «Ἐφημερίδα τῶν φιλομαθῶν» καί ἀπὸ ἐκεῖ ἀναδημοσιεύτηκε στὴν «Πανδώρα»¹. Τὸ ἄρθρο τοῦ ἀγγλικοῦ περιοδικοῦ περιέχει καί κρίσεις γιὰ τὴν «Πανδώρα» κι' ἐκφράζει τὴν ἀπορία γιὰτὶ δὲ δημοσιεύει πρωτότυπα καί «ἐγχώρια» διηγήματα μὲ «γνησίας εἰκόνας τοῦ κατ' οἶκον Ἑλληνικοῦ βίου»², ἀλλὰ περιορίζεται σὲ μεταφράσεις σχεδὸν πάντοτε γαλλικῶν μυθιστορημάτων. Σ' αὐτὴ τὴν ἔμμεσα καί διακριτικὰ διατυπωμένη κατηγορία ἀπαντᾷ σὲ ὑποσημείωση ἢ «Πανδώρα», δηλαδὴ ὁ Νικόλαος Δραγούμης³, μὲ τὰ ἀκόλουθα: «Τὸ πρῶτον αὐτῆς ἔτος ἢ «Πανδώρα» ἐξέδοτο 13 πρωτότυπα διηγήματα, ἀκολούθως δὲ ὀλιγώτερα· διότι ἢ σύνταξις αὐτῶν, ἔργον κυρίως οὐσα τῆς φαντασίας, καί συγκεφαλαίωσις τῶν ἰδεῶν ὅσας γεννᾷ ἢ ἐνδελεχῆς παρατήρησις καί σπουδὴ τῶν κοινωνικῶν ἠθῶν καί ἐθίμων, ἀπαιτεῖ καιρὸν οὐτινος στεροῦνται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ οἱ περὶ τὰ γράμματα ἀσχολούμενοι ἐν Ἑλλάδι. Οὗτοι ἀποροὶ ὄντες καί ἐν μέσῳ ἀπόρου κοινωνίας διατριβόντες, ἀναγκάζονται νὰ καταγίνωνται συγχρόνως εἰς πολλὰ, ἐξ ὧν οὐκ ὀλίγα μικρὰ καί ἐπουσιώδη»⁴. Μέσα στὶς λίγες αὐτὲς γραμμὲς ὁ Νικόλαος Δραγούμης φανερώνεται ἓνας ὀξυδερκῆς θεωρητικὸς τῆς ἀφηγηματικῆς πεζογραφίας, ἓνας ἄνθρωπος ποὺ ἔχει σκεφθῆ πάνω στὰ σχετικὰ προβλήματα κι' ἔχει ἀποκρυσταλλώσῃ προσωπικὲς ἀπόψεις. Ὡς βασικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴ συγγραφή ἑνὸς διηγήματος θεωρεῖ τὴ

¹ Ἐφημερίς τῶν Φιλομαθῶν, φιλολογικὴ καί τῶν εἰδήσεων, Ἔτος Γ', Ἀριθ. 150, τῆς 11.2.1856, σ. 602 - 603, καί ἀριθ. 152, τῆς 20.2.1856, σ. 614 - 615, καί Πανδώρα 6 (1855 - 1856) 611 - 614 καί 624 - 625.

² Ἐφημερίς τῶν Φιλομαθῶν, ἔ.δ., σ. 614, καί Πανδώρα 6 (1855 - 1856) 624.

³ Ποὺ ἦταν ἀπὸ τὸ 1855 μόνος ἰδιοκτῆτης (καί διευθυντῆς) τῆς «Πανδώρας», ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ συμφωνητικὸ τῆς 13 Ἰουλίου 1855. Τὸ συμφωνητικὸ δημογραφεῖται ἀπὸ τοὺς Κ. Παπαρηγόπουλο, Α. Ρ. Ραγκαβῆ, Γ. Σκοῦφο καί Ν. Δραγούμη καί βρίσκεται στὸ «Ἀρχεῖο Ν. Δραγούμη», στὴ Γεννάθειο Βιβλιοθήκη.

⁴ Πανδώρα 6 (1855 - 1856) 624, σὲ ὑποσημείωση ποὺ συνεχίζεται ὡς ἑξῆς: «Καταναλισκόντες π.χ. ὄρας πολυτίμους, ἐπιδιорθοῦσι μόνον οὐχὶ ἐπαξὶ ἀλλὰ πολυλάκις καί αὐτὰ τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια. Ἄνευ τῆς ἀνάγκης ταύτης, βεβαίως τὰ ἔργα τῶν ἡμετέρων λογίων ἤθελον εἶσθαι: σπουδαιότερα καί τελειότερα».

φαντασία και τὴ μελέτη τῆς κοινωνίας· ἀλλὰ ἕνας συγγραφέας, σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη του, γιὰ ν' ἀφήσῃ τὴ φαντασία του νὰ δημιουργήσῃ και γιὰ νὰ μελετήσῃ τὰ κοινωνικά ἔθνη, χρειάζεται χρόνο¹· και ὁ χρόνος λείπει ἀπὸ τὸν Νεοέλληνα συγγραφέα, ποὺ εἶναι ὑποχρεωμένος, ἀπὸ τὶς βιοτικές συνθήκες στὴν Ἑλλάδα, ν' ἀσκῆ τὴ λογοτεχνία σὰν πάρεργο και ὄχι· σὰν κύριο ἐπάγγελμα.

¹ Ἀλλὰ τὸ πιὸ σημαντικό ἀρθρο τοῦ Νικολάου Δραγοῦμη γιὰ τὸ μυθιστόρημα, ἕνα πραγματικό δοκίμιο γιὰ τὸ λογοτεχνικό αὐτὸ εἶδος, ἄγνωστο ὡς τώρα, ἔχει δημοσιευθῆ στὸν 7ο τόμο τῆς «Πανδώρας» (1856-1857), σ. 136-140, κάτω ἀπὸ τὸν παραπλανητικό τίτλο «Κρίσις περὶ Πανδώρας» και μὲ ὑπογραφή Ν.Δ. Τὸ δοκίμιο τοῦτο, ποὺ θὰ μπορούσε πολὺ χαρακτηριστικά νὰ τιτλοφορηθῆ «Ἀπολογία ἢ Ὑπεράσπιση τοῦ μυθιστορηματος», δημοσιεύτηκε ὡς ἀπάντηση σὲ μιὰ ἐπίθεση τῆς ἐφημερίδας «Ἀθηνᾶ»· γι' αὐτὸ θὰ πρέπη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου του, νὰ δώσουμε και τὸ ἱστορικό τῆς ἐνδιαφέρουσας αὐτῆς ἀντιδικίας γιὰ τὰ μυθιστορήματα — ὅ,τι δηλαδὴ προηγήθηκε και ὅ,τι ἀκολούθησε τὴ δημοσίευσή του.

Στὸν ἀριθμὸ 2423, ἔτος ΚΒ', τῆς 7 Ἰουνίου 1856, τῆς «πολιτικῆς και φιλολογικῆς» ἐφημερίδας «Ἀθηνᾶ» δημοσιεύτηκαν ἕνα σχόλιο τῆς σύνταξης και ἕνα ἀνυπόγραφο ἀρθρο κάποιου ποὺ αὐτοχαρακτηρίζεται ἐπαρχιώτης· και τὰ δύο στρέφονται μὲ βιαιότητα ἐναντίον τῶν μυθιστορημάτων και κατακρίνουν τὴν «Πανδώρα» γιὰ τὴ μετάφραση και τὴ διάδοσή τους μὲ τὸ ἐπιχείρημα πὼς διαφθείρουν τὰ χρηστὰ ἔθνη τῶν ἀναγνωστῶν. Ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἐπίθεση αὐτὴ κατὰ τῆς «Πανδώρας» στάθηκε ἕνα «ἐπιλήψιμο» ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ Ε' κεφάλαιο τοῦ ἱστορικοῦ μυθιστορηματος «Χρονικὸν τῆς βασιλείας Καρόλου τοῦ Θ'», «ὑπὸ Πρόσπερος Μεριμαίου», ποὺ δημοσιεύονταν τότε σὲ συνέχειες μὲ ἰδιαίτερη σελιδαρίθμηση ὡς παράρτημα τῆς «Πανδώρας»². Τὸ σχόλιο τῆς σύνταξης τῆς «Ἀθηνᾶς», προλογίζοντας τὴ «διατριβή», ὅπως τὴ χαρακτηρίζει, τοῦ ἀνώνυμου ἐπαρχιώτη, ἀρχίζει μὲ τὴν ἀκόλουθη φράση: «Πολλάκις εἶπομεν, ὅτι αἱ μεταφράσεις μυθιστορημάτων, και μάλιστα τοιούτων, ὁποῖα τὰ προσβάλλοντα τὴν ἠθικὴν, και διαδίδοντα τὴν διαφθοράν, εἶναι ἔργον ἀξιοκατάκριτον...»³. Πιὸ κάτω, τὸ σχόλιο τῆς «Ἀθηνᾶς» ἀποδίδει στοὺς συντάκτες τῆς «Πανδώρας» «σκοπὸν ὕλικου

¹ Ἀνάλογες παρατηρήσεις, χαρακτηριστικές γιὰ τὴ σύμπτωσή τους, ἔχω διατυπώσει, χωρὶς νὰ γνωρίζω τότε τὸ καίμενο τοῦτο τοῦ Ν. Δραγοῦμη, στὴ «Γενικὴ εἰσαγωγή» τοῦ βιβλίου Τὸ Νεοελληνικὸ Μυθιστόρημα, 1958, σ. 9-10.

² Βλ. και τὸν ξεχωριστὸ τόμο Χρονικὸν τῆς βασιλείας Καρόλου τοῦ Θ', μυθιστόρημα ὑπὸ Πρόσπερος Μεριμαίου, σσ. 108. [Ἔτους ἔτους, ἀλλὰ τοῦ 1857].

³ Ἀθηνᾶ, ἔτος ΚΒ', ἀριθ. 2423, τῆς 7 Ἰουνίου 1856, σ. 1.

συμφέροντος, τὸ ὁποῖον νομίζουν ὅτι δὲν δύνανται νὰ ἐπιτύχουν ἄλλως, εἰμὴ διὰ τῆς δημοσιεύσεως τοιούτων μυθιστορημάτων»¹ καὶ σημειώνει ὅτι εἶναι ἀξιοκατάκριτο τὸ ἔθνος ποῦ ἐπιζητεῖ τὰ μυθιστορήματα καὶ ξοδεύει γι' αὐτά. Τέλος, ἀφοῦ ἐπισημάνη τὸν κίνδυνο τῆς διάδοσης μυθιστορημάτων διαφθορᾶς ἀπὸ περιοδικὰ ποῦ πέφτουν «εἰς χεῖρας ἀπαλῶν κορασίδων», καταλήγει μὲ μίαν σύσταση πρὸς τοὺς μεταφραστὲς καὶ τοὺς ἐκδότες τοὺς: λιγότερη προσήλωσις στὸ κέρδος.

Ἐξύτερο παρουσιάζεται τὸ ἄρθρο τοῦ ἀνώνυμου ἐπαρχιώτη², ποῦ σημειώνει αὐτάρεσκα πὼς εἶναι «ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς ἀνθρώπους, οἵτινες ἐγνώριζον μόνον τὸ Ναύπλιον»³. Ὁ ἀνώνυμος ἐπαρχιώτης ἐμφανίζεται ὡς ὑπέρμαχος τῶν χρηστῶν ἡθῶν καὶ ὡς αὐστηρὸς τιμητὴς μεταφραστῶν καὶ συντακτῶν ποῦ ἐκλέγουν μυθιστορήματα ἱκανὰ νὰ μεταδώσουν «εἰς τὸ μόλις γνωρίζων ν' ἀναγιγνώσκῃ γυναίκετον φῦλον μας ὅλας τὰς πονηρίας τῶν αἰσχροῦν γυναικῶν ἄλλων τόπων καὶ ἄλλων ἰσως καιρῶν»⁴. Ἀφοῦ κατηγορήσῃ στὴν ἀρχὴ τὴν φατρία τῶν ψευδολογιῶν, οἱ ὅποιοι «πρὸς ἐπικερδεστέραν ἐπίτευξιν τῆς βιβλιοκαπηλείας τῶν» συντελοῦν περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον στὴ διαφθορὰ τῶν ἡθῶν, ἐπικρίνει κατόπι τὴν «Πανδώρα», ποῦ παρέβλεψε τὰ χρηστὰ ἦθη «πρὸς εὐχαρίστησιν τῆς ὀκνηρίας, ἣτις ἀρέσκεται εἰς τὰ μᾶλλον ἀνόητα καὶ ἀηδῆ καὶ αἰσχρὰ μυθιστορήματα»⁵. Ἐπειτα προχωρεῖ σὲ συγκεκριμένα παραδείγματα. Ἀναφέρει πρῶτα τὴν μετάφραση τοῦ «Ρήγα Καρρῶ» τοῦ Augustin-Eugène Scribe, ποῦ δημοσιεύτηκε πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια⁶ καὶ δίδασκε, κατὰ τὴν γνώμη του, ἐλεύθερα ἦθη στίς κόρες καὶ τίς συζύγους τῶν Ἑλλήνων⁷ καὶ κατόπι παραθέτει τὸ «ἐπιλήψιμο» ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ «Χρονικὸν τῆς βασιλείας Καρόλου τοῦ Θ'» τοῦ Prosper Mérimée, ποῦ στάθηκε καὶ ἡ ἀφορμὴ τῆς ἐπίθεσης ἐναντίον τῆς «Πανδώρας» καὶ ὅλης γενικὰ τῆς ἀντιδικίας⁸. Πιὸ κάτω, ὁ ἀνώνυμος ἐπαρχιώ-

¹ Ἔ. ἀ. σ. 1.

² Ἄγνωστο ἂν πρόκειται γιὰ πραγματικὸ ἐπαρχιώτη ἢ γιὰ τέχνασμα τῆς σύνταξης τῆς «Ἀθηνᾶς».

³ Ἀθηνᾶ, ἔ.ἀ. σ. 2.

⁴ Ἔ. ἀ., σ. 2.

⁵ Ἔ. ἀ. σ. 2.

⁶ Βλ. τὸ παράρτημα τῆς «Ἐδτέρης»: Ὁ πλοίαρχος Πάμφιλος, μυθιστόρημα ὑπὸ Ἀλεξ. Δυμᾶ, μετάφρασις ἐκ τοῦ γαλλικοῦ ὑπὸ Α. Ρ. Ραγκαβῆ. Ὁ Ρήγας Καρρῶ, διήγημα ὑπὸ Εὐγ. Σκριβ, μετάφρασις ἐκ τοῦ γαλλικοῦ ὑπὸ Ν. Δραγούμη, Ἐν Ἀθήναις 1849, σσ. 72. «Ὁ Ρήγας Καρρῶ» δημοσιεύεται στίς σ. 1-8 τοῦ τόμου καὶ ἀφηγεῖται μιὰ συνηθισμένη ἱστορία συζυγικῆς ἀπιστίας.

⁷ Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ εἶναι ὁ παρακάτω διάλογος: «Εἰπάτε μας τὰ παιγνίδια ὅπου παίζουν τοὺς ἀνδρες τῶν αὐταὶ αἰ κυρίαί, εἶπε νέος τις. — Τὸ θέμα εἶναι πλοῦσιον, συμφωνῶ, παλλικάρι μου· ἀλλὰ τί ἤμπορῶ νὰ εἶπω ἀντάξιον τοῦ

της, αὐξάνοντας τὴν ἐπιθετικότητά του, κατηγορεῖ τὴν «Πανδώρα» καὶ τοὺς συντάκτες της ὅτι «χάριν ὑλικοῦ συμφέροντος» διδάσκουν κακοήθειες καὶ αἰσχροτήτες στὶς νέες Ἑλληνίδες, καὶ τελειώνει μὲ τὴ διαπίστωση ὅτι, ἀπὸ τότε ποὺ ἄρχισαν νὰ μεταφράζονται στὴν Ἑλλάδα τέτοια ἀνήθικα μυθιστορήματα, πολλοὶ γονεῖς θρῆνοῦν οἰκογενειακὰ δυστυχήματα¹.

Στὴν ἐπίθεση τῆς «Ἀθηνᾶς» ἔσπευσε νὰ ἀπαντήσῃ ὁ Νικόλαος Δραγούμης μὲ μία ἐπιστολὴ του πρὸς τὴ σύνταξη τῆς ἐφημερίδας, χρονολογημένη ἀπὸ 8 Ἰουνίου 1856. Ἡ «Ἀθηνᾶ» δὲ δημοσίευσε ἀμέσως τὴν ἀπάντησή του, καὶ ὁ Νικόλαος Δραγούμης τὴν παραθέτει δλόκληρη στὴν ἀρχὴ τοῦ μεγάλου ἄρθρου του γιὰ τὸ μυθιστόρημα². Στὴν ἐπιστολὴ αὐτῆ, ἀφοῦ δηλώσῃ ὅτι ἀργότερα θὰ ἀπαντήσῃ ἐκτενέστερα καὶ ὅτι κατακρίνει «ἐπίσης μετ' ἀγανακτήσεως τὴν περίοδον, τὴν ὁποῖαν καὶ ὑμεῖς στηλιτεύετε», προβάλλει τὴ δικαιολογία πὺς τὸ «ἐπιλήψιμο» ἀπόσπασμα τοῦ «Χρονικοῦ τῆς βασιλείας Καρόλου τοῦ Θ'» δημοσιεύτηκε

λόγου τοῦ ἱεροκήρυκος τῆς Ποντοσίας, ὅστις ἐφώνησε· θὰ ρίψω τὸ καλυμμαύχιόν μου εἰς τὴν κεφαλὴν ἐκείνης ἐξ ἁμῶν, ἣτις ἐφύτευσε περισσότερα κέρατα εἰς τὸν ἄνδρα της». Βλ. Χρονικὸν τῆς βασιλείας Καρόλου τοῦ Θ', μυθιστόρημα ὑπὸ Πρόσπερος Μεριμαίου, σ. 25. Γιὰ τὸ «Chronique du temps de Charles IX» (1829), ποὺ πῆρε στὴ δευτέρη ἐκδόσιν (1832) τὸν τίτλο «Chronique du règne de Charles IX», βλ. *Louis Maigron, Le roman historique à l'époque romantique*, 1898, σ. 306-322, ὅπου χαρακτηρίζεται ὡς τὸ ἀριστούργημα τοῦ ἱστορικοῦ μυθιστορήματος στὴ Γαλλία.

¹ Ἀθηνᾶ, ἔ. ἀ., σ. 2. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀκόλουθη διατύπωση τοῦ ἄρθρου τοῦ ἀνώνυμου ἐπαρχιώτη, ἡ σχετικὴ μὲ τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα τοῦ «Χρονικοῦ τῆς βασιλείας Καρόλου τοῦ Θ'»: «Ἀλλὰ τὰ τοιαῦτα πράγματα θὰ μᾶς εἴπουν ὅτι εἰς ἄλλα μέρη καὶ τὰ γράφουν καὶ τὰ ἀναγιγνώσκουν ἐλευθέρως, ἀκινδύνως καὶ ἀκατακρίτως. Δὲν γνωρίζομεν, οὔτε ἠμποροῦμεν νὰ παραδεχθῶμεν τοιοῦτον κανόνα· διότι ἠξεύρομεν ὅτι ὅπου ὑπάρχει ἠθικὴ, τὰ τοιαῦτα πράγματα οὔτε πρέπει νὰ λέγονται, οὔτε πρέπει νὰ γράφονται, καὶ ἀδιαφοροῦμεν ἂν ὑπάρχωσι κοινῶναι, εἰς ἃς ὡς μᾶλλον πεπαιδευμένως τῆς ἰδικῆς μας ἠμποροῦν νὰ θεωρῶνται τὰ τοιαῦτα μὲ ὄμμα ἀνοχῆς (ποτὲ ὁμως καὶ νὰ ἐπαινῶνται)».

² Πανδώρα 7 (1856-1857) 136-137. Τὸ τεῦχος εἶναι τῆς 15 Ἰουνίου 1856. Ἐκεῖ σημειώνει ὁ Ν. Δραγούμης: «ἰπσοτεῖλαμεν δὲ ἀμέσως αὐτῇ [τῇ Ἀθηνᾷ] τὴν ἐπομένην ἀπάντησιν, τὴν ὁποῖαν ὁμως δὲν εὐηρεστήθη νὰ καταχωρίσῃ, ἕχρισ ὥρας τοῦλάχιστον, εἰς τὰς στήλας αὐτῆς». Ἡ ἐπιστολὴ ὡστόσο δημοσιεύτηκε ἀκέρατη στὸν ἀριθ. 2425 (12 Ἰουνίου 1856) τῆς «Ἀθηνᾶς», σ. 2, ὅπου ἡ σύνταξίς της βρῖσκει καὶ πάλι τὴν ἀφορμὴ νὰ καυτηριάσῃ «τὰ διὰ τῶν μυθιστορημάτων διαδιδόμενα εἰς τὴν κοινῶναι μας κακοῦθι μαθήματα». Ὁ Ν. Δραγούμης, ἀνυπομονώντας νὰ δῇ τὴν ἀπάντησίν του δημοσιευμένη, τὴν ἔδωσε ἀμέσως γιὰ τύπωμα στὴν «Πανδώρα» καὶ δὲν παρέμεινε τὴ δημοσιεύσῃ της ἀπὸ τὴν «Ἀθηνᾶ», γιὰ τὴν ὁποία ἄλλωστε δὲν ἦταν βέβαιος. Ὅταν πιά δημοσιεύτηκε, στὶς 12 Ἰουνίου 1856, στὴν «Ἀθηνᾶ», θὰ εἶχε φαντασθῇ ἤδη τυπωθῆ τὸ τεῦχος τῆς 15 Ἰουνίου 1856 τῆς «Πανδώρας».

«ἐν ἀγνοίᾳ» του. Ἐπειτα σημειώνει ὅτι ἡ «μυθιστορία» αὐτὴ εἶναι ἔργο τοῦ «γνωστοτάτου τῆς Γαλλίας συγγραφέως κ. Προσπέρου Μεριμαίου» καὶ ὅτι σκιαγραφεῖ ἦθη καὶ ἔθιμα μιᾶς ἄλλης παλαιότερης ἐποχῆς, «τῆς τρομερᾶς ἐκείνης, καθ' ἣν ἡ ἀκολασία τῆς Γαλλικῆς Αὐλῆς καὶ ἡ κακοῦθθεια τοῦ Γαλλικοῦ κλήρου παρεσκευάζαν τὴν νύκτα τοῦ Ἁγίου Βαρθολομαίου». Ἄλλὰ τὸ πρὸς ἐνδιαφέρον μέρος τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ἐκεῖνο, ὅπου ὁ Νικόλαος Δραγούμης ἐκθέτει τὴν ἀντίληψή του γιὰ τὸ μυθιστόρημα. «Αἱ μυθιστορίαι, ὅπως γράφονται σήμερον καὶ ἐν αὐτῇ τῇ σεμνολόγῳ Ἁγγλίᾳ», λέει, περιγράφουν τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα, τὶς ἀκολασίες καὶ τὶς κακοῦθθειες μιᾶς παλαιότερης ἐποχῆς, ὄχι κυρίως γιὰ νὰ τέρπουν τὸν ἀναγνώστη, ἀλλὰ γιὰ νὰ ὑποβοηθοῦν, μὲ τὴν τέρψην καὶ τὴν εὐχαρίστησιν, τὶς μελέτες ἐκείνων πού ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἱστορίαν, «ἥτις διὰ τὸν χαρακτήρα αὐτῆς δὲν ἐμφιλοχωρεῖ εἰς τοιαύτας λεπτομερείας». Εἶναι φανερὸ πὺς ἔχει ὑπ' ὄψην τοῦ ἱστορικοῦ μυθιστορήματος, εἶδος πού βρισκόταν στὴν ἀκμὴ του, ἔπειτα ἀπὸ τὸν Walter Scott, στὴν Ἁγγλίαν τῶν μέσων τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα¹. Συνεχίζοντας, γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ἀποψή του, σημειώνει: «Ὅμοίαν ἐντολὴν ἔχουσι καὶ τὰ ὑπομνήματα². Ἄλλὰ καὶ αὐτὴ πολλὰκις ἡ ἱστορία, ἵνα χαρακτηρίσῃ εὐκρινέστερον ἐποχὴν τινὰ, ἀναγκάζεται νὰ διαλάβῃ περὶ πραγμάτων, ἅτινα ἀποδοκιμάζει ἢ χρησιμοῦθθεια». Καὶ κλείνει τὴν ἐπιστολὴν τοῦ λέγοντας ὅτι δὲν ἔχει σκοπὸ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν «ἐπιλήψιμην» ἐκείνην φράσιν, ἀλλὰ νὰ παραπονεθῆ γιὰ τὴν δριμύτητα τοῦ ἄρθρου τῆς «Ἀθηνᾶς». Ἡ ἐπιστολὴ αὐτή, ὅπως βλέπουμε, ἔχει κάπως ἀπολογητικὸν χαρακτήρα³ μ' αὐτὴν ὁ Νικόλαος Δραγούμης περιορίζεται στὴν ἀμυνα.

Στὴν ἀντεπίθεσιν προχωρεῖ μὲ τὸ μεγάλο ἄρθρον του, πού ἀκολουθεῖ τὴν ἐπιστολὴν. Ἐκεῖ, ἔπειτα ἀπὸ κάποιους προεισαγωγικοὺς διαξιφισμοὺς πρὸς τὴν «Ἀθηνᾶν» γύρω ἀπὸ γενικότητες, μπαίνει στὸ κύριον θέμα του, πού εἶναι ἡ ὑπεράσπιση τοῦ μυθιστορήματος ὡς λογοτεχνικοῦ εἴδους⁴ καὶ σημειώνει: «ἐπειδὴ δὲ ἠκούσαμεν καὶ ἄλλους τινὰς κατακρίνοντας τὰς μυθιστορίας, δὲν νομίζομεν ἄκαιρον νὰ εἴπωμεν ὀλίγα τινὰ περὶ αὐτῶν⁵. Τὰ «ὀλίγα τινὰ» ἔγιναν ὀλόκληρο δοκίμιον βασισμένον σὲ παραδείγματα καὶ σὲ οὐσιαστικὰ ἐπιχειρήματα.

¹ Ὁ Walter Scott ἄρχισε νὰ γράφῃ ἱστορικὰ μυθιστορήματα τὸ 1814 («Waverley») καὶ συνέχισε ὡς τὸ θάνατό του, τὸ 1832. Ἐπειτα ἀπὸ τὸν Walter Scott παρουσιάσθησαν στὴν Ἁγγλίαν καὶ στὴν Εὐρώπην πολλοὶ συγγραφεῖς ἱστορικῶν μυθιστορημάτων. Βλ. πρόχειρα: Ἀπ. Σαχίνη, Τὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα, 1957, σ. 9 - 64.

² Ὑπομνήματα = ἀπομνημονεύματα, ἀναμνήσεις. Ἐδῶ ἐννοεῖ ὅτι τὰ «ὑπομνήματα», ὅπως καὶ τὰ μυθιστορήματα, ἀντίθετα πρὸς τὴν ἱστορίαν, περιγράφουν λεπτομέρειες τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς καὶ ζωντανεύουν μιὰ παλαιότερη ἐποχὴν.

³ Πανδώρα 7 (1856 - 1857) 137.

Ἀμέσως κατόπι ἀρχίζει τὸν συστηματικὸ ἔλεγχο τῶν ἐπικριτῶν τοῦ μυθιστορήματος. Πρῶτα πρῶτα μιλάει γιὰ ἑσους καταδικάζουν γενικὰ τὰ μυθιστορήματα, καὶ τὰ καλὰ καὶ τὰ κακὰ, καὶ λέει ἐτι δὲν πρόκειται νὰ προσπαθήσῃ νὰ τοὺς μεταπέισῃ, γιατί «πρὸς τούτους ἀπάντησιν θρησκημικὴν ἔδωκαν ἐν μὲν Ἀγγλίᾳ ὁ Οὐάλτερσκῶτες, καὶ Βούλουερ, καὶ Δίκενς καὶ Δισραέλης, ἐν δὲ Γαλλίᾳ ὁ Σαιμπιέρως, καὶ Βενιαμὴν Κωνστάν καὶ Σατωδριάν, ἐν Γερμανίᾳ ὁ Βιλάνδος, ὁ Γκέτης καὶ ὁ Οὐάνιερ, καὶ ἐν Ἰταλίᾳ ὁ Καντού, ὁ Βροφέριος καὶ ὁ Θωμασαίος, πάντες ἄνδρες ἐπιφανεῖς ἐπὶ ἐπιστήμῃ, τινὲς δὲ καὶ ἐπὶ πολιτικῇ ἐμπειρίᾳ, μὴ ἀπαξιώσαντες, ἀλλὰ καὶ ὠφέλιμον ὑπολαβόντες τῇ κοινωνίᾳ νὰ γράψωσι μυθιστορίας»¹. Βλέπουμε πῶς ὁ Νικόλαος Δραγούμης γνώριζε,

¹ Πανδώρα 7 (1856·1857) 138. Μυθιστορήματα τῶν Dickens, Disraëli, B. Constant, «Οὐάνιερ» καὶ Tommaseo δὲν εἶχαν μεταφρασθῆ ὡς τὸν Ἰούνιο 1856 στὰ ἑλληνικά. Ἀπὸ τοὺς ἄλλους συγγραφεῖς ποὺ ἀναφέρονται στὸ παραπάνω ἀποσπασμα μεταφράστηκαν ὡς τὸ 1856: τοῦ W. Scott: Ὁ Ἰδανώης, ἐξελληνισθεῖς ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ ὑπὸ Γεωργίου Δ. Λαμπίου, Σμύρνη 1847, (2 τόμοι). Τοῦ Bulwer Lytton: Ριένζης ὁ τελευταῖος τῶν Ρωμαίων Δημάρχων, ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ ὑπὸ Ν. Δραγούμη, Ἐν Ἀθήναις 1850. Οἱ ἀδελφοί, μεθερμηνευθέν ἐκ τῆς γαλλικῆς μεταφράσεως ὑπὸ Ἀναστασίου Ζίννη, Ἀθήνησι 1851. Αἱ τελευταῖαι ἡμέραι τῆς Πομπηίας, παράρτημα τῆς «Μνημοσύνης», Ἀθήνησι ἄ.ἔ. [ἀλλὰ τοῦ 1852], 4ο διήγηλο, σσ. 204. Τὸ βιβλίον τοῦτο δὲν ἀναγράφεται στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία Δ. Γκίνη-Β. Μέξα, ἀλλὰ ὑπάρχει στὴ βιβλιοθήκῃ τοῦ Γεωργίου Ζαλοκώστα, ἐγγονοῦ τοῦ ποιητῆ. Τοῦ Bernardin de Saint-Pierre: Τὰ κατὰ Παῦλον καὶ Βιργινίαν, ἐκ τοῦ γαλλικοῦ, ἐν Παρισίοις ΑΩΚΔ' [μεταφρ. ὁ Ν. Πίγκολος], ποὺ εἶχε κι' ἄλλες ἐκδόσεις τὸ 1836, 1837, 1841, 1860. Ἠθικὰ διηγήματα, ἐκ τοῦ γαλλικοῦ, ἐν Παρισίοις ΑΩΚΕ' [μεταφρ. ὁ Ν. Πίγκολος], μὲ νέες ἐκδόσεις τὸ 1836, 1841, 1860. Τοῦ Chateaubriand: Ἀταλά, ἐκ τῆς γαλλικῆς, Ἐνετίησιν 1805. Ἀτάλη - Ρενέ, ἐκ τοῦ γαλλικοῦ, μεταφρ. ὑπὸ Ν. Κόκλα, ἐν Ἀθήναις 1848. Τὰ συμθάντα τοῦ τελευταίου Ἀβεγκερράγου, στὸν τόμο «Ἱστορικὰ διηγήματα», μεταφρ. ἐκ τῆς γαλλικῆς ὑπὸ Ἰωάννου Κασσιέρη, ἐν Ναυπλίῳ 1854. Τοῦ Wieland: Ἀγάθων, μεταφρ. ἐκ τῆς γερμανικῆς ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα, ἐν Βιέννῃ ΑΩΙΔ' (3 τόμοι). Τῶν Ἀδθηριτῶν ἡ ἱστορία, μεταφρ. ἐκ τῆς γερμανικῆς, ἐν Βιέννῃ ΑΩΚΖ', (2 τόμοι). Τοῦ Goethe: Βέρτερος, ἐκ τοῦ γαλλικοῦ ὑπὸ Ι. Μ. Σεμιέλλου, ἐν Ἀθήναις 1843, (2 τόμοι). Τοῦ Cesare Cantu: Μαργαρίτα Πουστέρλα, μεταφρ. ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ ὑπὸ Ν. Ψαρά, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1852. Τοῦ Angelo Brofferio: Ἡ νέα Ἑλλάς. Ἑλληνικαὶ σκηναί, μεταφρ. ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ ὑπὸ Α. Σπυριδωνος Υἱόρκ, ἐν Ζακύνθῳ 1850, μόνο ἓνα τεῦχος· νέα ἐκδοσις σὲ 3 τόμους, ἐν Ζακύνθῳ 1851. — Μερικὲς πληροφορίες: ὁ Cesare Cantu (1805·1895) ἦταν Ἰταλὸς ἱστορικός ποὺ ἔγραψε καὶ μυθιστορήματα. Τὸ 1838 δημοσίευσε τὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα «Μαργαρίτα Πουστέρλα», ποὺ γνώρισε πολὺ μεγάλη ἐπιτυχία· ἀργότερα δημοσίευσε τὸ μυθιστόρημα «Ὁ Πύργος τοῦ Trezzo». Ὁ Angelo Brofferio (1802·1866) ἦταν Ἰταλὸς δικηγόρος, ἱστορικός, πολιτικός καὶ μυθιστοριογράφος. Ὁ Nicolò Tommaseo (1803·1874) δημοσίευσε τὸν «Δούκα τῶν Ἀθηνῶν» (1836), ἔργο ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα στὴν ἱστορία καὶ τὸ μυθιστόρημα. Ὁ «Οὐάνιερ» πρέπει νὰ εἶναι ὁ Γερμανὸς πεζο-

εἶτε ἀπὸ μεταφράσεις εἶτε ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, τοὺς σημαντικότερους ξένους μυθιστοριογράφους τῆς ἐποχῆς του — τουλάχιστον ἐκείνους τῶν ὁποίων ἡ φήμη εἶχε περάσει τὰ σύνορα τῆς πατρίδας τους. Ἐξιοσημείωτο εἶναι ἐπίσης τὸ γεγονός πὼς ὁ Νικόλαος Δραγούμης, γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὴ θέση του, γιὰ νὰ ὑπερασπίσῃ δηλαδὴ ἀποτελεσματικότερα τὸ μυθιστορηματικὸ εἶδος, ἀναφέρει συγγραφεῖς ποὺ δὲν ἦταν ἀπλοὶ μυθιστοριογράφοι, ἀλλὰ διακρίθηκαν «ἐπὶ ἐπιστήμῃ» ἢ «ἐπὶ πολιτικῇ ἐμπειρίᾳ». Ἐπειτα παραθέτει ἕναν πραγματικὰ ὠραῖο χαρακτηρισμὸ τοῦ μυθιστορημάτος τοῦ Γάλλου Edouard Laboulaye¹ καὶ σημειώνει ὅτι, ἂν τὸ μυθιστόρημα ζωγραφίζῃ καμιὰ φορὰ τὸ ἔγκλημα μὲ ζωηρὰ χρώματα, τὸ ζωγραφίζει, γιὰ νὰ τὸ στιγματίσῃ καὶ νὰ τοῦ δώσῃ περισσότερο ἀποκρουστικὴ καὶ ἀποτρόπαιη μορφή.

Πιο κάτω ὁ Νικόλαος Δραγούμης ἀσχολεῖται μ' ἐκείνους — ποὺ τοὺς θεωρεῖ περισσότερους, ἀλλὰ λιγότερο αὐστηροὺς ἀπὸ τοὺς πρώτους — οἱ ὁποῖοι ὑποστηρίζουν ὅτι δὲν εἶναι ἀκόμη καιρὸς νὰ διαδίζονται μυθιστορήματα στὴν Ἑλλάδα, γιατί τὰ ἑλληνικὰ ἤθη εἶναι χρησιότερα ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ καὶ διαφθείρονται ἀπὸ τέτοιου εἶδους ἀναγνώσματα. Καὶ λέει ὅτι, ἂν οἱ ὑποστηρικτὲς αὐτῆς τῆς ἀποφῆς ἐννοοῦν πὼς πρέπει νὰ ἀποφεύγωνται τὰ κακὰ μυθιστορήματα, δὲν ὑπάρχει κανεὶς ποὺ νὰ ἔχῃ ἀντίρρηση. Ἐδῶ παραθέτει ἕνα ἀπόσπασμα τοῦ Κοραΐ, «οὗτινος τὴν περὶ τῶν ἠθῶν μέριμναν οὐδεὶς ἀμφισβητεῖ»², ἀπὸ τὴν «Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλείου», ὅπου ἐπικρίνονται τὰ κακὰ μυθιστορήματα, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείονται ἀπὸ τὸν ὄρισμὸ τοῦ μυθιστορηματικοῦ εἶδους³, καὶ προσθέτει : «περὶ τῶν κακοῦθων ἄρα μυθιστοριῶν

γράφος Ernst Wagner (1769-1812), ποὺ ἔγραψε, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, καὶ τὰ μυθιστορήματα : «Wilibalds Ansichten des Lebens» (1804) 2 τόμοι, «Die reisenden Maler» (1806) 2 τόμοι, «Reisen aus der Fremde in die Heimat» (1808-1809), «Ferdinand Miller» (1809) καὶ «Isidora» (1814).

¹ Ὁ E. Laboulaye ἦταν Γάλλος νομομαθὴς καὶ δημοσιολόγος τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἐγίνε μέλος τοῦ Ἰνστιτούτου, καθηγητῆς τῆς συγκριτικῆς νομοθεσίας στὸ Collège de France (1849) καὶ ἔγραψε διηγήματα καὶ ἕνα ἀραβικὸ μυθιστόρημα, «Abdallah» (1859). Ἐτοὶ χαρακτηρίζει τὸ μυθιστόρημα στὴ «Journal des Debats» τῆς 5 Δεκεμβρίου 1855 : «Le roman, que dédaignent les sages, nous semble plus vrai que l'histoire, car il est plus moral. A la différence de l'histoire qui ne connaît des choses que la surface, le roman nous dévoile le drame intérieur qui passe les âmes, et là où l'histoire se laisse éblouir par la splendeur du succès, le romancier nous montre la justice triomphant dans la conscience du coupable».

² Πανθώρα 7 (1856-1857) 138.

³ Βλ. Ἠλιοδώρου Αἰθιοπικῶν βιβλία δέκα, ἐξέδωκε... ὁ Δ. Κοραΐς, Α', ἐν Παρισίοις ΑΩΔ', σ. β-γ, καὶ πρόχειρα : Βασικὴ Βιβλιοθήκη ἀριθ. 9, Ὁ Κοραΐς καὶ ἡ ἐποχὴ του, ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶ, 1953, σ. 100-101.

οὐδεμία διχογνωμία: ἀποφεύγομεν μὲν αὐτὰς [...] ἀλλὰ μετ' αὐτῶν δὲν παραδίδομεν εἰς τὸ πῦρ καὶ τὰς χρησίμους». Ἐν ἑμῶς, συνεχίζει, ἐννοοῦν ὅτι πρέπει νὰ προγραφῶν ὅλα ἀδιακρίτως τὰ μυθιστορήματα, καὶ τὰ καλὰ καὶ τὰ κακὰ, τὸ ἐπιχειρήμα τους δὲ φαίνεται πολὺ πειστικό. «Ἐν τῶντι», γράφει, «ἡ ἑσπερία Εὐρώπη εἶναι μᾶλλον πεπολιτισμένη ἡμῶν [...] ἂν κατ' ἐξαιρέσειν ἡ Ἀγγλία πρωταγωνιστῆ πάντων τῶν ἄλλων ἔθνων κατὰ τὴν χρηστοτήθειαν [...]», τότε δὲν ἐννοεῖ κανεὶς γιὰ τὰ ἑλληνικὰ ἦθη, ἀφοῦ μάλιστα ὑποτίθεται πῶς εἶναι χρηστότερα, προσβάλλονται περισσότερο ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ καὶ μάλιστα ἀπὸ τὰ ἀγγλικὰ μὲ τὴν ἀνάγνωσι, καλῶν μυθιστορημάτων. Καὶ ὁ Νικόλαος Δραγούμης διερωτᾶται: «διὰ τί καὶ κατὰ τί ὁ Τηλέμαχος, ὁ Ροδισιῶν, ὁ Ἀνάχαρσις, ὁ Ριένζης, ὁ Κυνηγός, ἡ Καλύβη τοῦ Μπάρμπα-Θωμᾶ (ἐπειδὴ καὶ ταῦτα πάντα εἶναι μυθιστορήματα), κατὰ τί καὶ διὰ τί ὁ Αὐθέντης τοῦ Μωρέως τοῦ κ. Α. Ρ. Ραγκαβῆ, πατριωτικώτατον ἐπεισόδιον τῆς ἱστορίας τῆς Πελοποννήσου τοῦ ἸΓ' αἰῶνος, ἢ ὁ Θάνατος Βλέκας τοῦ κ. Π. Καλλιγᾶ, εὐφυσίατη μαστίγωσις τῶν παρεκτροπῶν τῆς καθ' ἡμᾶς πολιτείας καὶ κοινωνίας, φθεῖρουσι τὰ ἦθη τῆς Ἑλληνίδος νεολαίας;»¹. Ἐπειτα, ἀντικρούει τὴν ἀποψὴ ὅτι εἶναι χρηστότερα τὰ ἦθη

¹ Πανδώρα 7 (1856-1857) 138. «Les Aventures de Télémaque» (1699) τοῦ F. Fénelon (1651-1715) εἶχαν ἤδη μεταφρασθῆ στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὸ 1742 παρὰ Α. Σ., Ἐνατήσιον 1742 (2 τόμοι). Ἡ νέα μετάφρασις, ὑπὸ Δ. Π. Γοβδελλᾶ, εἶχε πολλὰς ἐκδόσεις: ἐν Βουδα 1801 (2 τόμοι), Ἐνατήσιον 1803 (2 τόμοι), Βενετία 1830 (2 τόμοι). «The life and strange surprising adventures of Robinson Crusoe, of York, Mariner» (1719) τοῦ D. Defoe (1660-1731) μεταφράστηκε ὑπὸ Η. Ραυτοπούλου, «Τὰ τεράστια συμβάντα τοῦ Ροδισιῶνος Κρούσου», ἐν Ἀθήναις 1840 (2 τόμοι) νέας μεταφράσεις καὶ ἐκδόσεις τὸ 1845, 1846, 1852, 1858, 1863. Τὸ «Voyage du jeune Anacharsis en Grèce...» (1788) τοῦ Jean-Jacques Barthélemy (1716-1795) μεταφράστηκε παρὰ Γ. Κ. Σακελλαρίου, «Περιήγησις τοῦ Νέου Ἀναχάρσιδος εἰς τὴν Ἑλλάδα...», τόμος πρῶτος, ἐν Βιέννῃ 1797, καὶ παρὰ Γεωργίου Βενιότη καὶ Ρήγα Βελεσλινῆ «Νέος Ἀνάχαρσις», τόμος τέταρτος, ἐν Βιέννῃ 1797. Νέα ἐκδοσις: Χρυσοβέργη Κουροπαλάτου, ἐν Βιέννῃ 1819, τόμοι I-VII. Τὸ 1838, ἐν Ἀθήναις, ἐκδόθηκε καὶ ἡ «Ἐπιτομὴ τῆς περιηγήσεως τοῦ Νέου Ἀναχάρσιδος», μεταφρ. ὑπὸ Σ. Σκούφου. Ὁ «Rienzi» (1835) τοῦ E. Bulwer-Lytton (1803-1873) μεταφράστηκε ἀπὸ τὸν Ν. Δραγούμη, ἐν Ἀθήναις 1850, ὅπως καὶ «Ὁ Κυνηγός» τοῦ Gabriel Ferry, ἐν Ἀθήναις 1852. Στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία Δ. Γκίνη· Β. Μέξα, 3 (1957) σ. 492, ὑπὸ τὸν ἀριθ. 10629 τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα τοῦ «Κυνηγοῦ» φέρεται ἀσφαλμένα ὡς Φλερὺ καὶ σημειώνεται ὡς πιθανὴ χρονολογία ἐκδόσεως τὸ 1851, ἐνῶ στὸ ἐξώφυλλο τοῦ ἀντίτυπου ποὺ εἶδα (στὴ βιβλιοθήκῃ τοῦ κ. Φίλιππου Δραγούμη) ἀναγράφεται «Ἐν Ἀθήναις 1852». Τὸ «Uncle Tom's Cabin» (1851) τῆς H. E. Beecher Stowe (1811-1896) δημοσιεύτηκε, χωρὶς ὄνομα μεταφραστῆ, ὡς παράρτημα τοῦ περιοδικοῦ «Μνημοσύνη»: «Ἡ Καλύβη τοῦ Θωμᾶ, μυθιστορία νεωτάτη ὑπὸ Ἑρριέτης Βειχερίας Στόδης», 4ο διετηλο, σσ. 216 [ἀ. ἔ. ἀλλὰ τοῦ 1853 ἢ 1854]. Τὸ βιβλίον τοῦτο

τῶν «ἤτιον πεπολιτισμένων» ἐθνῶν καὶ ὅτι ὁ εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς ἀναπτύσσει τὸ νοῦ, ἀλλὰ φθείρει τὴν ψυχὴν, μὲ τὸ ἐπιχειρήμα πὼς «ἡ παιδεία χειραγωγεῖ καὶ ἀσφαλεστέραν καθιστάνει τὴν κρίσιν [...] Τοιαύτης δὲ κρίσεως, τοιοῦτου κοινοῦ νοῦς βεβαίως εὐμοιρεῖ ὁ Ἑλληνικὸς λαός, εἰ καὶ ἤτιον πεπαιδευμένος...»¹. Καὶ τὸ συμπέρασμα του εἶναι πὼς «ὁ πολιτισμὸς τῆς Εὐρώπης πρὸς ἓν ἀδικόπως ἀποβλέπομεν»² δὲν πρόκειται νὰ βλάψῃ τὰ ἑλληνικὰ ἦθη μὲ τὴν εἰσαγωγὴν καλῶν μυθιστορημάτων.

Συνεχίζοντας τὴν υπεράσπιση τοῦ μυθιστορηματικοῦ εἴδους ὁ Νικόλαος Δραγούμης ἐξετάζει ποιοὶ διέδωσαν, πρὶν ἀπὸ τὴν «Πανδώρα, μυθιστορήματα στὴν Ἑλλάδα. «Πρὸ ἡμῶν», γράφει, «μυθιστορίας διέδωκαν εἰς τὴν Ἑλλάδα Ῥήγας ὁ Φερραῖος, οἱ διδάσκαλοι τοῦ ἔθνους Κούμας καὶ Γεννάδιος, ἕτερος διδάσκαλος ὁ Πίκολος, ὁ ἱατροφιλόσοφος Γοβδελάς, ὁ μακαρίτης γεροϋσιαστὴς Δρόσος Μανσόλας καὶ ἄλλοι. Ἄλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ κορυφαῖος τῶν καθ' ἡμᾶς Ἑλλήνων φιλολόγων, ὁ Κοραΐης, δὲν ἀπήξίωσε νὰ μετατυπώσῃ μετὰ σχολίων τὸν Ἡλιόδωρον. Νέα αὕτη ἀπόδειξις ὅτι αἱ καλαὶ μυθιστορίαι ὠφελοῦσι μᾶλλον ἢ ζημιοῦσι τὰ ἦθη» καὶ σὲ ὑποσημείωση: «μυθιστορίας μετέφρασαν πρὸ ἡμῶν οἱ κ.κ. Μ. Ρενιέρης, Ἐ. Σίμος, Π. Χαλικιόπουλος, καὶ ἄλλοι»³. Ἐπειτα

δὲν ἀναγράφεται στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία Δ. Γκίνη - Β. Μέξα, ἀλλὰ βρίσκεται στὴν Γεννάδιο Βιβλιοθήκην ὑπὸ τὰ στοιχεῖα Per. 55.5. Τὸ μυθιστόρημα τῆς Beecher Stowe ξαναμεταφράστηκε ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Καρασούτσα, Ἀθήνησι 1860 (2 τόμοι). Ὁ Ἀθῆντης τοῦ Μωρέως⁴ πρωτοδημοσίευσεν τὴν Πανδώρα I (1850-1851) 145 κέ. καὶ ὁ Ἐθνὸς Βλέκας⁵ ἐπίσης στὴν Πανδώρα 6 (1855-1856) 362 κέ.

¹ Πανδώρα 6 (1856-1857) 139.

² Πανδώρα 6 (1856-1857) 138.

³ Πανδώρα 6 (1856-1857) 139. Ὁ Ῥήγας μετέφρασε τὸ «Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἑραστῶν...», ἐκ τῆς γαλλικῆς, ἐν Βιέννῃ 1790 (Ὁ Ι. Α. Θωμόπουλος, Τὸ πρότυπο τοῦ «Σχολεῖου τῶν ντελικάτων ἑραστῶν», Νέα Ἑστία 48 [1950] 1028-1038, βρίσκει τὸ πρότυπο τοῦ βιβλίου τούτου οἰς «Contemporaines» τοῦ Rétif de la Bretonne), τὴ «Βοσκοπούλα τῶν Ἀλπεων» τοῦ Jean-François Marmontel, σὲ στίχους, πὺ περιέχονται ἐν τῷ βιβλίῳ «Ἡθικὸς Τρίπους», 1797, καὶ ὀρισμένα κεφάλαια τοῦ «Νέου Ἀναχάρσιδος» τοῦ Barthélemy, ἐν Βιέννῃ 1797. (Γιὰ τὶς δύο αὐτὲς μεταφράσεις τοῦ Ῥήγα βλ. Nestor Camariano, Contributions à la bibliographie des oeuvres de Rigas Velesinlis, extrait de la revue «Balcania» 1 (1938) 217-222). Ὁ Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας μετέφρασε τοῦ Wieland, «Ἀγάθων» ἐν Βιέννῃ ΑΩΙΑ (3 τόμοι) καὶ «Τῶν Ἀθηρητῶν ἡ ἱστορία» ἐν Βιέννῃ ΑΩΚΖ' (2 τόμοι). «Τῶν Ἀθηρητῶν ἡ ἱστορία» δὲν ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦ μεταφραστῆ, ὁ πρόλογος ὅμως δημογράφεται ἀπὸ τὸν Κούμα, ὁ ὁποῖος ἐν τῷ «Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων» 12 (1832), σ. 598, σημειώνει πὼς μετέφρασε καὶ τὸ βιβλίον αὐτό. Ὁ Γεωργῖος Γεννάδιος δὲ δημοσίευσεν, ὅσο ξέρουμε, πρωτότυπα ἢ μεταφρασμένα ἀφηγήματα. Ὁ Ξενοφῶν Ἀναστασιάδης, δηλαδὴ ὁ Ἰωάννης Γεννάδιος, γιὸς τοῦ Γεωργίου, ἐν τῷ βιβλίῳ του «Γεωργίου Γενναδίου βίος, ἔργα ἐπι-

προχωρεῖ στήν ἀνάπτυξη ἑνὸς βασικοῦ ἐπιχειρήματος γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς διάδοσης μυθιστορημάτων στήν Ἑλλάδα: ὅτι οἱ Ἕλληνες γενικὰ δὲν εἶναι φιλαναγνώστες καὶ ὅτι μὲ τὸ μυθιστόρημα, μὲ ἕνα εἶδος λογοτεχνικὸ πού προσφέρεται ὡς εὐχάριστη ἀνάγνωση, θὰ τραποῦν πρὸς τὸ βιβλίον γενικὰ καὶ θὰ ἀντλήσουν ὠφέλιμες γνώσεις. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴ σκέψη αὐτή, γράφει, προσπάθησε νὰ συντελέσει στὴ γέννηση τῆς ἀγάπης γιὰ τὸ διάβασμα μὲ τὴ δημοσίευση καλῶν μυθιστορημάτων, «διότι οἱ τὴν ὠφέλειαν διὰ τοῦ διαβατηρίου τῆς τέρψεως ἐπιδιώκοντες» εἶναι ἀάσυχρῆτος πολυπληθέστεροι τῶν ἀρεσκομένων εἰς τροφήν σπουδαίαν μὲν ἀλλὰ ξηράν». Στὴν προσπάθειά του αὐτή, σημειώνει, δὲν ἔκανε τίποτα τὸ ἐπιλήψιμο, ἀλλὰ ἀκολούθησε τὰ ἴχνη καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ Ρήγγα, τοῦ Κούμα, τοῦ Πίγκουλου καὶ τοῦ Κοραῆ. Χωρὶς ἀμφιβολία ὁ Νικόλαος Δραγούμης, μὲ τίς διατυπώσεις του αὐτές, φαίνεται πὼς βλέπει τὸ μυθιστόρημα ὡς μέσο γιὰ τὴν ἐπιδίωξη ἑνὸς ἄλλου, ὠφελιμιστικοῦ, σκοποῦ καὶ ὄχι ὡς σκοπὸ «καθ' ἑαυτόν», ὡς εἶδος δηλαδὴ πού πραγματώνει αἰσθητικὲς ἀξίες, πού δημιουργεῖ καὶ προσφέρει ὁμορφιά. Δὲν μποροῦμε ὥστόσο νὰ θεωρήσουμε πὼς εἶχε καθυστερημένες ἀντιλήψεις γιὰ τὸ μυθιστορηματικὸ εἶδος καὶ νὰ τὸν ἐπικρίνουμε γι' αὐτό. Στὴν ἐποχὴ του, πού ἀντιλαμβάνόταν ἀκόμη τὸ μυθιστόρημα ὡς κατώτερο λογοτεχνικὸ εἶδος, ἐπόμενο ἦταν νὰ ζητᾶ κάποιον ὠφέλιμον ἀπ' αὐτό: τὴν ὑποκίνηση τῆς ἀγάπης πρὸς τὸ διάβασμα, τὴν πρόσκτηση γνώσεων. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ἐπίσης ὅτι στὴ συγκεκριμένη περίπτωσι, πού ἦταν ἡ ἀφορμὴ τῆς συγγραφῆς τοῦ ἀρθροῦ, ὁ Νικόλαος Δραγούμης εἶχε ν' ἀντιμετώπιση ἐπιθετικούς καὶ βίαιους κατήγορους τοῦ μυθιστορηματικοῦ εἶδους καὶ χρειαζόταν ἐπιχειρήματα πού νὰ πείθουν τὸ μεγάλο — καὶ γι' αὐτὸ ὄχι πάντα πληροφορημένο — ἀναγνωστικὸ κοινὸ τῆς «Πανδώρας».

Ἐπειτα, ὁ Νικόλαος Δραγούμης, ἀφοῦ ἐξηγήσῃ ὅτι ἡ «Πανδώρα» ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐκδόσῃς τῆς ἐπλάτυνε τὸν κύκλον τῶν δημοσιευμάτων

στολαί», 2, ἐν Παρίσις 1926, σ. 421, ἀναγράφει, ἀνάμεσα στὰ σωζόμενα χειρόγραφα τοῦ Γενναδίου, τὸν «Μαστροπέτρο» καὶ «Παιδικὰ διηγήματα»· δὲ φαίνεται ὡστόσο πιθανὸ νὰ σημαίωσι ἐδῶ ὁ Ν. Δραγούμης τὸ ὄνομα τοῦ Γ. Γενναδίου, ἔχοντας ὅπ' ὄψη μόνον τὰ χειρόγραφα αὐτά· μὲ χειρόγραφα δὲν «διαδίδονται μυθιστορῆται». Ὁ Νικόλαος Πίγκουλος μετέφρασε τὸ Bernardin de Saint-Pierre, «Τὰ κατὰ Παῦλον καὶ Βιργίνιαν», ἐν Παρίσις ΑΩΚΔ'. Ὁ Δημήτριος Π. Γοθδαλᾶς μετέφρασε τοῦ Fénelon, «Τύχαι Τηλεμάχου» ..., ἐν Βούδα, 1801 (2 τόμοι). Ὁ Ἀρόσος Μανσόλας μετέφρασε τοῦ A. G. Meissner, «Ἀλκιβιάδης», ἐν Ἀθήναις 1837 (4 τόμοι). Οἱ E. A. Σίμος, Μ. Ρενιέρης καὶ Π. Ι. Χαλκικόπουλος μετέφρασαν μαζί τοῦ Manzoni, «Ἱστορία δύο μελλονύμφων», ἐν Ἀθήναις 1846 (3 τόμοι), καὶ ὁ E. A. Σίμος μόνος του τῆς Staël, «Κορίννα ἢ τὰ Ἰταλικά», ἐν Ἀθήναις Α-Β, 1835, Γ-Δ, 1836.

της, παρουσιάζοντας σοβαρές πραγματείες, «ὕλην ἕως σπουδαίαν», «ἐμβριθέστερα ἀντικείμενα» καὶ ὄχι μόνο τερπνὰ ἀναγνώσματα, δηλαδή μυθιστορήματα, προχωρεῖ στὴν ἐξέταση τῶν μυθιστορημάτων ποῦ δημοσιεύτηκαν ὡς τότε ἀπὸ τὸ περιοδικό. Καὶ παραθέτει δλόκληρη τὴ «διατριβή» ποῦ ἔγραψε ὡς πρόλογο στὴ μετάφραση τοῦ μυθιστορήματος «Ὁ ἱππότης Ἀρμαντάλ» τοῦ Ἀλεξάνδρου Δουμά'. Στὴ «διατριβή» αὐτὴ πρῶτα πρῶτα περιγράφει καὶ ἀναλύει μὲ συντομία, ἀλλὰ πολὺ παραστατικὰ καὶ μὲ ὥραιο ὕφος, τὸ περιεχόμενο τῶν δυὸ πρώτων παραρτημάτων τῆς «Πανθώρας», τῶν μυθιστορημάτων «Ριένζης» τοῦ Bulwer Lytton καὶ «Ὁ κυνηγός» τοῦ Ferry ποῦ μετέφρασε ὁ ἴδιος, καὶ κατόπι συγκεκριαλιώνοντας σημειώνει: «Ὅτω, τέρψαντες τὴν καρδίαν, προσεποιήσαμεν καὶ εἰς τὸν νοῦν γνώσεις θετικωτέρας, διαρκεστέρας, μὴ παρερχομένης μετὰ τῶν προσκαίρων παλμῶν ἐκείνης. Ὅτω, ἀναγνόντες μυθιστορίας, καὶ διαδόντες αὐτάς εἰς τὸ μέγιστον χρεῖαν ἔχον καὶ ἠθικῆς, καὶ νοητικῆς, καὶ πολιτικῆς ἀγωγῆς ἔθνος ἡμῶν, ἐφροντίσαμεν νὰ παρέξωμεν εἰς τε τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν, τροφὴν ἠδειαὶ μὲν καὶ λιπαράν, ἀλλ' εὐχυμὸν συγχρόνως καὶ ὑγιᾶ, καὶ λεληθότως πως συντελοῦσαν εἰς τὴν διέπλασιν καὶ τὴν ἐπίρρωσιν ἀμφοτέρων»¹. Πιὸ κάτω, στὴν ἴδια «διατριβή», μιλάει γιὰ τὸν «ἱππότη Ἀρμαντάλ» τοῦ «διασημοτέρου τῶν Γάλλων μυθιστοριογράφου» καὶ λέει ὅτι «ἀνατρέχοντες εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Λοδοβίκου ΙΔ' βασιλέως τῆς Γαλλίας, ἐποχὴν μεγαλείου καὶ διαφθορᾶς. Θέλωμεν ἰδεῖ τὴν κακοήθειαν ἐπικρατοῦσαν καὶ τιμωμένην, καὶ τὸ ἔγκλημα συσκιαζόμενον ἢ καὶ θαλπόμενον· ἀλλὰ καὶ θέλωμεν αὐθις πορισθῆ τὸ συμπέρασμα, ὅτι, ὅπου ἢ κακοήθεια τιμᾶται καὶ συσκιάζεται τὸ ἔγκλημα, ἐκεῖ παραλύονται τῆς κοινωνίας οἱ δεσμοί, ἢ ἐθνικὴ δόξα ἀμαυροῦται καὶ ἢ παρακμὴ ἐπέρχεται ἀπειλοῦσα πολλάκις καὶ αὐτὴν τῶν ἐθνῶν τὴν ὑπαρξιν». Ἐπαναλαμβάνεται δηλαδὴ κι' ἐδῶ ἡ ἀντίληψη ὅτι τὸ καλὸ μυθιστόρημα δὲν τέρπει ἀπλῶς, ἀλλὰ «λεληθότως πως» καὶ προσπορίζει γνώσεις καὶ διδάσκει, καὶ ὅτι ἂν καμιὰ φορὰ περιγράφει τὴν κακοήθειαν καὶ τὴ διαφθορά, τίς περιγράφει πρὸς παραδειγματισμό — γιὰ νὰ δείξη σὲ τί καταστροφὴς μπορεῖ νὰ οδηγήσουν.

Τὸ ἄρθρο κλείνει μὲ τὴ διακήρυξη τοῦ Νικολάου Δραγούμη: «πίστιν λοιπὸν καὶ πατρίδα, ἔρωτα παιδείας καὶ ἀρετῆς, γνώσεις θετικω-

¹ Πανθώρα 6 (1856 - 1857) 139 - 140. Καὶ: «Ὁ ἱππότης Ἀρμαντάλ», μυθιστορία τοῦ Ἀλεξ. Δουμά, ἀ.ἐ. [ἀλλὰ τοῦ 1854], σ. 1 - 2. Ἡ «διατριβή», ποῦ δημοσιεύεται ὡς πρόλογος τοῦ μυθιστορήματος αὐτοῦ, δημογραφεῖται μὲ τὰ ἀρχικά Ν. Δ. Στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία Δ. Γκίνη - Β. Μέξα, 3 (1957) σ. 503, παραλείπονται τὰ ἀρχικά τοῦ μεταφραστῆ, ἐνῶ στὸ ἐξώφυλλο τοῦ ἀντιτύπου τοῦ κ. Φιλίππου Δραγούμη ἀναγράφεται: «μυθιστορία μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Ν. Δ.».

² Πανθώρα 6 (1856 - 1857) 140 καὶ «Ὁ ἱππότης Ἀρμαντάλ», ἔ. ἀ. σ. 2.

τέρας, διαρκεστέρας, μὴ παρερχομένας μετὰ τῶν προσκαίρων παλμῶν τῆς καρδίας, ἰδοὺ τι ἀνέκαθεν ἐπεζητήσαμεν καὶ δι' αὐτῶν τῶν μυθιστοριῶν», μὲ τὴν ὑπογράμμιση τοῦ πατριωτικοῦ χαρακτήρα τοῦ «Ριένζη», μὲ τὴν ὑποσημείωση ὅτι «τὸν Ριένζη καὶ τὸν Κυνηγὸν οὐ μόνον ἀκινδύνως, ἀλλὰ καὶ μετὰ πλείστης ὄψεως ὠφελείας δυνάμεθα νὰ προσφέρωμεν ὡς διανοητικὴν βρῶσιν, ὡς τερπνότατα, ἠθικώτατα καὶ χρησιμώτατα ἀναγνώσματα, καὶ εἰς αὐτὰ τὰ νήπια» καὶ μὲ τὴ διαβεβαίωσή του ὅτι «Ἕλληνες ἡμεῖς καὶ πατέρες τέκνων Ἑλλήνων, ἑνὸς καὶ μόνου ἐφιέμεθα, τῆς εὐδαιμονίας τῆς πατρίδος»¹.

Ἡ βίαιη αὐτὴ ἐπίθεση τῆς «Ἀθηνᾶς» δὲ φάνηκε στὴν ἀρχὴ νὰ ἔχη ἐπίδραση στὸν Νικόλαο Δραγούμη καὶ στὴ σύνταξη τῆς «Πανδώρας». Ὅμως λίγους μῆνες ἀργότερα διαβάζουμε στίς σελίδες τοῦ περιοδικοῦ: «Τὸ τέταρτον φύλλον τῆς «Πανδώρας», ἐν ᾧ κατεχωρίζετο μέχρις ἐσχάτων μυθιστορία, ἀφιερῶμεν ἀπὸ τῆς σήμερον εἰς καθαρῶς ἱστορικὰ ἀντικείμενα [...] Ἀντὶ δὲ μυθιστορήματος, θέλομεν κοινοποιεῖ ἐκάστοτε τερπνὸν ἀλλ' ἠθικὸν διήγημα. Φρονοῦμεν ὅτι ταῦτα ἐπιχειροῦντες οὐ μόνον συντελοῦμεν εἰς τὸ νὰ ἐξοικειωθοῦν οἱ ἀναγνώσται μετὰ τῶν μάλλον περισπουδάζων ἀντικειμένων τῆς ἡμετέρας ἱστορίας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ νὰ ἀναπτρωθῇ ἔτι πλέον τὸ φρόνημα, καὶ ἔτι πλέον νὰ ἐξαφθῇ ὁ πρὸς τὴν πατρίδα ἔρωσ αὐτῶν ὑπὸ παραδειγμάτων ἀκραιφνοῦς καὶ ἀφιλοκεροῦς φιλοπατρίας»². Βλέπουμε δηλαδὴ τὸν Νικόλαο Δραγούμη ἐδῶ νὰ ἀναφέρεται ἄμεσα στὸ προηγούμενο μεγάλο ἄρθρο του γιὰ τὸ μυθιστόρημα, ὅπου γράφει πῶς μὲ τὰ μυθιστορήματα ἐπέδωκε τὴν προοδευτικὴ ἐξοικείωση τῶν Νεοελλήνων ἀναγνωστῶν μὲ σοβαρότερα θέματα καὶ τὴν καλλιέργεια τοῦ «πρὸς τὴν πατρίδα ἔρωτος», καὶ νὰ ὑποχωρῇ κατὰ κάποιον τρόπο στὴν πίεση καὶ τὴς ἀπαιτήσεις τῆς κοινῆς γνώμης τῆς ἐποχῆς, πού τὴν ἀντιπροσώπευε ἡ «Ἀθηνᾶ» καὶ ποῦ εἶχε μιὰ πολὺ αὐστηρὴ καὶ ἀκαμπτη ἀντίληψη γιὰ τὴν ἠθικὴ. Ἀντὶ γιὰ μυθιστορήματα, τὰ ὅποια πιθανὸν νὰ διαφθείρουν τὰ χρηστὰ ἦθη τῶν Νεοελλήνων, θὰ δημοσιεύωνται τώρα στὴν «Πανδώρα» ἱστορικὰ ἀναγνώσματα ἢ ἠθικὰ διηγήματα. Οἱ οικονομικὲς συνέπειες, πού θὰ μποροῦσε νὰ ἔχη ἡ παραγνώριση τῶν ἀπαιτήσεων τῆς κοινῆς γνώμης γιὰ ἕνα περιοδικὸ εὐρείας κυκλοφορίας, ὅπως ἡ «Πανδώρα», καὶ σ' ἕνα θέμα

¹ Πανδώρα 6 (1856·1857) 140. Στὸ μεγάλο αὐτὸ ἄρθρο τοῦ Ν. Δραγούμη, πού εἶναι μιὰ υπεράσπιση τοῦ μυθιστορηματικοῦ εἴδους, ἀπάντησε ἡ «Ἀθηνᾶ» στὸν ἀριθ. 2430, Ἔτος ΚΒ', 23 Ἰουνίου 1856, σ. 3. Τὸ ἀπαντητικὸ αὐτὸ ἄρθρο τῆς «Διευθύνσεως τῆς Ἀθηνᾶς», γραμμένον σὲ τόνο ἐπιθετικῶ, ἔχει προσωπικὸν χαρακτήρα καὶ δὲν παρουσιάζει ἐνδιαφέρον σχετικὰ μὲ τὴ συζήτηση γιὰ τὰ μυθιστορήματα.

² Πανδώρα 7 (1856·1857) 350 [Φυλλάδιο 159 τῆς 1 Νοεμβρίου 1856].

μάλιστα τόσο επικίνδυνο, επέβησαν στο Νικόλαο Δραγούμη μια μεταβολή, μια αναγκαστική προσαρμογή.

Σχετική με το μυθιστορηματικό είδος είναι και μια «ειδοποιήσις» της «Πανδώρας», δημοσιευμένη λίγα χρόνια αργότερα¹, όπου φαίνεται η αντίληψη του Νικόλαου Δραγούμη για το ιστορικό μυθιστόρημα. Στην ειδοποίηση αυτή αναγγέλλεται η προσεχής δημοσίευση, στο παράρτημα της «Πανδώρας», του έργου «Θεοδώρα Φραντζή η ή πτώσις της Κωνσταντινουπόλεως»² του Άγγλου συγγραφέα I. M. Neale. Πρόκειται, γράφει η ειδοποίηση, περί «ιστορικής μυθιστορίας δημοσιευθείσης άγγλιστί πρό δύο περίπου έτων [...] Φαίνεται ότι ο σοφός Άγγλος έμελέτησε τὰ της ήμετέρας μέσης Ιστορίας. Η «Θεοδώρα» περιέχει σηνάς εικονίζουσας ήθη και έθιμα βυζαντινά και περιπετείαι άξίας της περιεργείας του Έλληνος άναγνώστου· είναι πραγματεία Ιστορική, την όποιαν ο συγγραφεύς έξύφανε μετά μύθου, ίνα καταστήση μάλλον έπαγωγόν. Ο τρόπος ούτος, γενόμενος πρό τινων έτων δεκτός έν τή δυτικη Εύρώπη, έκαρποφόρησε, διότι και ήκούσαμεν και άνεγνώσαμεν πολλούς όμολογούντας ότι πλείστα τών κατά την Άγγλίαν και την Γαλλίαν έμαθον εκ τών τοιούτων συγγραμμάτων του Δισραέλη, και Δουμά, και άλλων». Έδω ο Νικόλαος Δραγούμης, άφου διαθεβαιώση τόν άναγνώστη — και τούτο βέβαια για ν' άποφύγη τις ένδεχόμενες επικρίσεις — πώς ή «Θεοδώρα Φραντζή» είναι «πραγματεία Ιστορική, την όποιαν ο συγγραφεύς έξύφανε μετά μύθου» και όχι άπλό διασκεδαστικό μυθιστόρημα, έπαναλαμβάνει την άποψη που έχει και άλλοτε διατυπώσει³, ότι το Ιστορικό μυθιστόρημα έχει κυρίως σκοπό διδακτικό και πληροφοριακό. Γνωρίζει την άκμή του Ιστορικού μυθιστορήματος στην Άγγλία και τη Γαλλία και την άποδίδει στο γεγονός ότι το λογοτεχνικό αυτό είδος μεταδίδει, με τρόπο ευχάριστο και τερπνό, Ιστορικές γνώσεις για πρόσωπα και γεγονότα παλαιότερων έποχών. Η άποψη αυτή, κατά την όποια το Ιστορικό μυθιστόρημα έχει κύριο σκοπό τή μετάδοση γνώσεων και άπλό μέσο μόνο τόν φανταστικό μύθο ή την ευχάριστη αφήγηση, είναι σύμφωνη με τις αισθητικές αντίλήψεις που επικρατούσαν στην Ελλάδα εκείνη την έποχή. Στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα στην Ελλάδα ήταν άπαραδέκτο να μη δεχθή κανείς διδακτικό ή ήθικό σκοπό

¹ Πανδώρα 10 (1859 - 1860) 535 [Φυλλάδιο 238 της 15 Φεβρουαρίου 1860].

² Δημοσιεύτηκε ως: «Θεοδώρα Φραντζή η ή πτώσις της Κωνσταντινουπόλεως», υπό του Αΐθεσίμου I. M. Neale κτλ., μεταφράσθη εκ του άγγλικού υπό X. A. Παρμενίδου, Αθήναι 1860.

³ Πρβ. όσα γράφει στην έπιστολή του προς την «Αθηνά»: Πανδώρα 7 (1856 - 1857) 137 και όσα γράφονται παραπάνω, σ. 107.

στο μυθιστόρημα και να το θεωρήσει, όπως το θεωρούμε σήμερα, ως αυτόνομο έργο τέχνης¹.

Ίδιαίτερο ένδιαφέρον παρουσιάζουν οι γνώμες του Νικολάου Δραγούμη που περιέχονται στο άρθρο «Μετάφρασις Ἑλλήνων συγγραφέων»². Το άρθρο αναφέρεται σ' ένα μονόφυλλο του Παναγιώτη Σούτσου³, όπου δημοσιεύονται μια άγγελια για προσεχῆ έκδοση μεταφράσεων του Θουκυδίδη και του Ξενοφώντα και δείγματα τῶν μεταφράσεων αὐτῶν. Ἐκεῖ ὁ Νικόλαος Δραγούμης ἐλέγχει συγκεκριμένα μεταφραστικά σφάλματα τοῦ Παναγιώτη Σούτσου κι' ἐπικρίνει γενικά τις μεταφράσεις σὲ ἀρχαῖζουσα γλώσσα μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι δὲν προσφέρονται στὴν «κοινὴ ὠφέλεια». Ἀφοῦ ἀναγνωρίσει σὲ κάθε συγγραφέα τὸ δικαίωμα νὰ γράφει ὅπως θέλει, ἀρκεῖ νὰ γίνεται καταληπτὸς σ' ἐκείνους γιὰ τοὺς ὁποίους γράφει, «ἅμα δὲ καὶ νὰ σαγηνεύῃ καὶ τοὺς ἥτιον φιλαναγνώστας διὰ τῆς χάριτος τῶν ἐννοιῶν καὶ τοῦ λόγου»⁴, ἐπιμένει στὴν ἀποψη τῆς «κοινῆς ὠφελείας» καὶ λέει: «ἢ ἐκ τῶν πονημάτων δόξα μετρεῖται κατ' ἀναλογίαν τοῦ βαθμοῦ τῆς ὠφελείας, ἧς ἐγένοντο ταῦτα πρόξενα». Παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς «κοινῆς ὠφελείας» καὶ μὲ βάση τὸ κριτήριό αὐτό, ἐπιχειρεῖ μὴ ἐνδιαφέρουσα σύγκριση τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρι μὲ τὸν Κοραῆ. «Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις», γράφει, «ὑπῆρξεν ἀναντιρρήτως πολυμαθέστερος τοῦ Κοραῆ· ὁ Κοραῆς ὅμως ὑπῆρξε καὶ θέλει ὑπάρξει ἀσυγκρίτῳ τῷ λόγῳ κοινωφελέστερος τοῦ Εὐγενίου· καὶ τοῦτο διότι ὁ μὲν σοφὸς τῆς Ῥωσίας ἀρχιεπίσκοπος ἔγραψεν ὡς ἄλλος ἱεροφάντης, ἐρμηνεύσας τὰ μυστήρια τῆς ἐπιστήμης διὰ γλώσσης μυστηριώδους πρὸς τοὺς πολλοὺς, ὁ δὲ ἐκ Χρίου φιλόσοφος, ποιητὰς χρῆσιν τῆς πρὸς πάντας καταληπτῆς οὐ μόνον γνώσεως διέχυσεν, ἀλλὰ καὶ ἀρετῆς καὶ φλογερᾶς φιλοπατρίας γενναῖα σπέρματα ἐπεδαψίλευσε, σπέρματα εἶπερ τι ἄλλο συντελέσαντα εἰς τὴν πάρασκευὴν τοῦ μεγάλου ἀγῶνος. Πρὸς τί ἢ ὑπὸ τοῦ Εὐγενίου μετὰ πόνων καὶ κόπων κατεργασθεῖσα μετάφρασις τοῦ Βιργιλίου; Πρὸς οὐδὲν

¹ Πρβ. ὅσα γράφονται παραπάνω σ. 111 - 112.

² Πανδώρα 16 (1865 - 1866) 71 - 73 [Φυλλάδιο 363 τῆς 1 Ματοῦ 1865]. Το ἄρθρο εἶναι ἀνυπόγραφο· στὴ μεταγενέστερη ὁμοῦ νεκρολογία τοῦ Παναγιώτη Σούτσου, Πανδώρα 19 (1868 - 1869) 276 - 277, μὲ ὑπογραφή Ν. Δ., ὁ Ν. Δραγούμης ἀναφέρει δύο φορές τὸ ἄρθρο αὐτὸ ὡς δικό του.

³ Ὁ τίτλος τοῦ μονόφυλλου: «Ἡ ἀνάστασις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων ἰδίως δὲ ὁ Θουκυδίδης καὶ ὁ Ξενοφῶν νοούμενοι καὶ ἀναζῶντες παρὰ τοῖς νῦν Ἑλλησιν», ἐν Ἀθήναις, 15 Μαρτίου 1865.

⁴ Πανδώρα 16 (1865 - 1866) 71. Ἐδῶ φαίνεται καθαρά ἡ σημασία ποῦ ἔδινε ὁ Νικόλαος Δραγούμης στὸ λογοτεχνικό ὄφρος.

ἄλλο ἢ πρὸς ματαίαν ἐπίδειξιν καὶ ἀπόδειξιν ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἦτο ἐγκρατὴς τῆς ἀρχαίας· τὸ ἔθνος ὅμως οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην ὠφέλειαν ἔκαρπώσατο ἀπ' αὐτῆς». Ἐπειτα ὁ Ν. Δραγούμης λέει ὅτι οἱ ἀδελφοὶ Σούτσοι ὠφέλησαν τὴν πατρίδα ὅταν «χρῶμενοι τῇ καθ' ἡμᾶς», γράφοντας δηλαδὴ σὲ ἀπλοποιημένη γλῶσσα, ἐνθουσίαζαν μὲ τὰ ποιήματά τους τοὺς ἀγωνιζόμενους Ἕλληνας καὶ δημιουργοῦσαν σχολὴν πού χρησίμευσε ὡς πρότυπο στοὺς νέους ποιητῆς. Γιατὶ, συμπληρώνει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Α. Ρ. Ραγκαβῆ καὶ τὸν Γ. Ζαλοκώστα, ὅλοι οἱ ἄλλοι ποιητῆς ἐπηρεάστηκαν ἀποφασιστικὰ ἀπὸ τὴν ποίησιν τῶν Σούτσων.

Συνεχίζοντας ὁ Νικόλαος Δραγούμης γράφει ὅτι ὁ Παναγιώτης Σούτσος εἶχε χαραγμμένο μπροστά του τὸ δρόμο πού ὡδηγοῦσε μὲ ἀσφάλεια στὴν κοινὴ ὠφέλεια καὶ μποροῦσε καὶ πάλι νὰ ὠφελήσῃ τὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ οἱ μεταφράσεις του, σὲ ἀρχαῖζουσα, ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη καὶ τὸν Ξενοφῶντα δὲν εἶναι χρήσιμες οὔτε σὲ ὄρους γνωρίζουν ἀρχαῖα ἑλληνικά, γιατί αὐτοὶ βέβαια θὰ προτιμήσουν τὸ πρωτότυπο, οὔτε σὲ ὄρους δὲ γνωρίζουν, γιατί σ' αὐτοὺς «οὐ μόνον λέξεις, ἀλλὰ καὶ φράσεις, καὶ περίοδοι εἰσὶν ἀκατάληπτοι». Πιὸ κάτω ὁ Νικόλαος Δραγούμης ἀμφισβητεῖ κι' αὐτὴ τὴ σκοπιμότητα τῆς μετάφρασης ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων στὰ νέα ἑλληνικά καὶ διερωτᾶται ἂν οἱ μεταφράσεις αὐτῆς εἶχαν ποτὲ ἀναγνώστες. Ἡ ἀπάντησή του εἶναι ἀρνητικὴ: ὅσοι δὲν γνωρίζουν ἀρχαῖα ἑλληνικά οὔτε τὴν μετάφραση δὲν πιάνουν στὰ χέρια τους. «Καὶ μὴ νομίση ὁ κ. Σούτσος», προσθέτει, «ὅτι δὲν λαμβάνουσιν αὐτὴν [τὴν μετάφραση] ὡς ἐκνευρισθέντες, καθ' ἃ ὑποθέτει, ὑπὸ τῶν γαλλικῶν μυθιστοριῶν· διότι αἱ μὲν μεταφράσεις ἐγένοντο περὶ τὰ τέλη τῆς παρελθούσης καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς ἐνεστώσης ἑκατονταετηρίδος, ἢ καὶ ὅτε αἱ μυθιστορίαι δὲν ἦσαν κοινὰ παρ' ἡμῖν, αὐταὶ δὲ διεδόθησαν κατὰ τὰ τελευταῖα μόνον ἔτη· ἀλλὰ διότι καὶ οἱ εὐάριθμοι ἐκεῖνοι, οἱ ἔχοντες κλίσιν πρὸς τὸ ἀναγιγνώσκειν, ὑπολαμβάνοντες ἴσως ἀπρηχαιωμένα καὶ ἀναγκαῖα μόνον πρὸς μαθητὰς τὰ παρὰ τῶν ἀθανάτων ἡμῶν προγόνων γραφέντα, ζητοῦσι περιέργως τὰ νεώτερα»¹. Ἔτσι, καταλήγει ὁ Νικόλαος Δραγούμης, ἡ νέα μέθοδος τοῦ Παναγιώτη Σούτσου, ἢ μετάφραση δηλαδὴ σὲ ἀρχαῖζουσα γλῶσσα, εἶναι ἢ θὰ εἶναι δλόττελα ἀχρηστῆ: σήμερα, γιατί ἡ γλῶσσα αὐτὴ εἶναι ἀκατάληπτη στοὺς περισσότερους· αὔριο, γιατί οἱ περισσότεροι θὰ διαβάσουν καὶ θὰ κατανοοῦν τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά.

Στὴ νεκρολογία τοῦ Παναγιώτη Σούτσου², τέλος, ὁ Νικόλαος Δραγούμης διατύπωσε ὀρισμένες κρίσεις γιὰ τὴν ποίησιν τῆς ἐποχῆς του.

¹ Πανθώρα 16 (1865 - 1866) 73.

² Πανθώρα 19 (1868 - 1869) 276 - 277 [Φυλλάδιο 446 τῆς 15 Ὀκτωβρίου 1868].

Σημαντική είναι ἡ φράση ποὺ ἔγραψε γιὰ τὴν ἀξία τῶν ποιημάτων τοῦ Παναγιώτη Σούτσου. «Καθ' ἡμᾶς», σημειώνει, «ἡ κυριώτερα αὐτῶν ἀξία δὲν εἶναι ἡ τῆς ποιήσεως, ἀλλ' ἡ τῆς ἐπιδράσεως εἰς τὸ δημόσιον πνεῦμα καθ' ὃν χρόνον ἐποιήθησαν». Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Νικόλαος Δραγούμης συνδέει τὴ διατύπωση αὐτὴ μὲ τις παραπάνω ἐκτεθειμένες ἀντιλήψεις του γιὰ τὴν «κοινὴ ὠφέλεια», ἡ ἔρμηνεα τῆς δὲν μπορεῖ παρά νὰ εἶναι ἡ ἀκόλουθη: τὰ ποιήματα τοῦ Παναγιώτη Σούτσου δὲν ἔχουν ἀπόλυτη καὶ ἀχρονη αἰσθητικὴ ἀξία, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τους, ἀλλὰ ἀξία σχετικὴ μὲ τὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησαν τόσο στὴν κοινὴ γνώμη, στὰ ἔθνικα θέματα καὶ στὶς πολιτικὲς μεταβολές, ἔσο καὶ στοὺς ἄλλους Νεοέλληνες ποιητές, σύγχρονους καὶ νεώτερους· τὰ ποιήματα τοῦ Παναγιώτη Σούτσου, κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ Νικολάου Δραγούμη, εἶναι ἀνκνόσπαστα δεμένα μὲ τὴν ἐποχὴ τους, μὲ τὴν ἱστορικὴ περίοδο ἔπου γεννήθηκαν, μὲ τὰ μεταβατικὰ χρόνια τῆς μετεπαναστατικῆς ἀναταραχῆς καὶ τῶν μέσων τοῦ δέκατου ἔνατου αἰῶνα· ἀποψη ἰδιαιτέρα ἀξιοσημείωτη, ποὺ μαρτυρεῖ τὴν ὀξυδέρκεια καὶ τὴν κριτικὴ ὀσφρηση ποὺ εἶχε ὁ Νικόλαος Δραγούμης στὰ ποιητικὰ πράγματα. Ἡ ἔρμηνεα αὐτὴ ἐπαληθεύεται καὶ ἀπὸ τις παρακάτω ἀναπτύξεις τοῦ Νικολάου Δραγούμη. Ἀφοῦ ἀναφέρῃ τὸν Χριστόπουλο, τὸν Βηλαρά, τὸν Ι. Ρίζο Νερουλό, τὸν Ρήγα, τὸν Σολωμὸ καὶ τὸν Ι. Ζαμπέλιο καὶ σημειώση ὅτι «ὁ Ἐλικῶν δὲν εἶχε χερσῶθη κατακράτος», δέχεται κι' ἐπαινεῖ τὴν πατριωτικὴ μόνον πλευρὰ τῆς ποίησης τῶν Σούτσων, τὴν ποίηση ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν Βερανγέρ, «τὸν ὅποιον ἐμιμήθησαν θαυμάσιως», τὴν ποίηση ποὺ ἐνθουσιάζει καὶ παρορμᾷ σὲ κατορθώματα, ἐνῶ μιλάει μὲ πολλὴ ἐπιφύλαξη γιὰ τὴν ἐπικὴ καὶ τὴ δραματικὴ πλευρὰ τοῦ ἔργου τους. Ἡ πατριωτικὴ ποίηση τῶν Σούτσων, λέει, ἐπηρέασε καὶ συγκίνησε τὸ μεγάλο κοινὸ τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἄλλη ὕπηρεσία τῶν ἀδελφῶν Σούτσων, κατὰ τὸν Νικόλαο Δραγούμη, εἶναι ἡ ἐπίδραση ποὺ ἄσκησαν στοὺς νέους ποιητές, τὸ ποιητικὸ πρότυπο ποὺ τοὺς πρόσφεραν, ὥστε νὰ μπορούμε εὐκολὰ «τὴν ἐπενέργειαν ταύτην [...] νὰ ἀνεύρωμεν ἔτι καὶ σήμερον εἰς οὐκ ὀλίγα τῶν συνεχῶς ἐκδιδομένων ποιημάτων». Ἀσχετα πρὸς τὴ σημερινὴ κρίση μας ἀν τὸ ποιητικὸ αὐτὸ πρότυπο ἦταν τὸ καλύτερο, παρατηροῦμε πῶς καὶ ἡ δευτέρη αὐτὴ παρατήρηση τοῦ Νικολάου Δραγούμη ἐπαληθεύει τὴ σωστὴ γνώμη του ὅτι ἡ κυριώτερη ἀξία τῶν ποιημάτων τοῦ Παναγιώτη Σούτσου δὲν εἶναι «ἡ τῆς ποιήσεως» ἀλλὰ «ἡ τῆς ἐπιδράσεως εἰς τὸ δημόσιον πνεῦμα». Ἀξιοσημείωτος ἐπίσης, γιατί φανερώνει τὸ ὀξύ κριτικὸ αἰσθητήριον τοῦ Νικολάου Δραγούμη, εἶναι καὶ ὁ διαχωρισμὸς δυὸ περιόδων στὸ ἔργο τοῦ Παναγιώτη Σούτσου, τῆς περιόδου τῶν νεανικῶν χρόνων, ἔπου ἔγραψε σὲ ἀπλούστερη γλωσσικὴ μορφὴ καὶ συγκινοῦσε τὸ πολὺ κοινὸ, καὶ τῆς

περιόδου τῆς ὀριμότερης ἡλικίας, ὅπου χρησιμοποίησε μιὰ ἀρχαΐζουσα, πομπώδη καὶ ποιητικὰ ἀγονη γλῶσσα¹.

Μὲ ὅσα ἀναπτύξαμε πρὸ πάνω προσπαθήσαμε νὰ χαράξουμε μιὰ εἰκόνα τοῦ Νικολάου Δραγούμη ὡς λογοτεχνικοῦ κριτικοῦ: ὡς ἀνθρώπου πού ἐξῆσε τὰ λογοτεχνικὰ πράγματα τῆς ἐποχῆς του, πού συναναστράφηκε δημιουργικὰ τὰ πρόσωπα καὶ τὰ κείμενα καὶ πού διατύπωσε τὶς προσωπικὲς ἀπόψεις του στὶς σελίδες ἑνὸς περιοδικοῦ μὲ μεγάλο κύρος. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ βασίζεται σὲ κείμενα πού, τὰ περισσότερα, δὲν ἦταν εὐρύτερα γνωστὰ καὶ πού γιὰ πρώτη φορὰ ἐξετάζονται καὶ συζητοῦνται: στὰ νεώτερα χρόνια. Κύριος σκοπὸς μας ἦταν νὰ δώσουμε πιστὰ τὸ ὕλικό καὶ νὰ παρουσιάσουμε τὰ κείμενα μέσα στὸ σωστὸ ἱστορικὸ τους πλαίσιο: οἱ κρίσεις καὶ οἱ ἀξιολογήσεις, ὅπου ὑπάρχουν καὶ προσπαθοῦν νὰ φωτίσουν τὸ ὕλικό, ἀποτέλεσαν δευτερότερο στόχο μας. Παράλληλα, καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴ συζήτηση γιὰ τὴν ἀξία καὶ τὴν ἀποστολὴ τοῦ μυθιστορήματος ἀνάμεσα στὴν «Ἀθηνᾶ» καὶ τὴν «Πανδώρα», φανερώθηκαν καὶ οἱ ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς σχετικά μ' ἕνα λογοτεχνικὸ εἶδος πού ἀρχίζει τότε νὰ διαδίδεται εὐρύτερα καὶ νὰ ἔχη πολλοὺς ἀναγνώστες στὴν Ἑλλάδα.

Ἀθῆναι
Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν (B.I.E.)

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΑΧΙΝΗΣ

¹ Γιὰ τὶς δύο αὐτὲς περιόδους στὸ ἔργο τοῦ Παναγιώτη Σούτσου βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας² [1953], σ. 283.